

शब्द रुची

ऑगस्ट २०१८
मूल्य १० रुपये
पृष्ठे ४४

माझीच स्वप्नं माझ्याकरता विषव्बनली
माझ्या कल्पनांगीच दंश केला मला...

पुस्तकप्रकाशन क्षणचित्रे

डॉ. भास्कर थोरात लिखित 'हिरजची हिरकणी आणि चुंगीची पोर' या पुस्तकप्रकाशनसमयी धनश्री धारप, सत्यभामा थोरात, डॉ. लतिका देशपांडे, माजी केंद्रीय गृहमंत्री सुशीलकुमार शिंदे, लेखक डॉ. भास्कर थोरात, सुदेश हिंगलासपूरकर, सरोजिनी आडके आणि शिवा गुरुजी सलवदे

डॉ. भास्कर थोरात यांचा सत्कार करताना सुदेश हिंगलासपूरकर

माजी केंद्रीय गृहमंत्री सुशीलकुमार शिंदे सत्यभामा थोरात यांचा सत्कार करताना

अभिवाचन सहभाग
श्रीनिवास नावेंकर
अस्मिता पांडे
अभिराम भडकमकर
आणि
चंद्रकांत मेंहेदळे

विवेकशील विचार, व्यापक संवाद, कलात्म
जाण आणि सजग समाजभान अर्थात शब्दरुची

ग्रंथाली वाचक चळवळीचे मासिक

शब्द रुची

ऑगस्ट २०१८, वर्ष सहावे
अंक चौथा, मूल्य १० रु.

संपादक : सुदेश हिंगलासपूरकर

कार्यकारी संपादक : डॉ. वीणा सानेकर

मुखपृष्ठ : सतीश भावसार

मुखपृष्ठावरील अनुवादित ओळ : अभिनेत्री मीनाकुमारी

कार्यालयीन संपर्क

कॉम्प्युटर युनिट – योगिता मोरे, अनिरुद्ध गद्रे

granthaliruchee@gmail.com

जाहिरात प्रसिद्धी – धनश्री धारप

granthaliad@gmail.com

वितरण – हरिप्रसाद जयस्वाल

केवळ वार्षिक वर्गणी स्वीकारली जाईल.

वार्षिक वर्गणी २५० रुपये

डिमांड ड्राफ्ट, म.ऑ. 'ग्रंथाली' नावे

पत्रव्यवहार/वर्गणी पाठवण्याचा पत्ता

ग्रंथाली, १०१, १/बी विंग, 'द नेस्ट', पिंपळेश्वर को-ऑप.

हौसिंग सोसायटी, टायकलवाडी, स्टार सिटी सिनेमासमोर,

मनोरमा नगरकर मार्ग, माटुंगा (प), मुंबई ४०००१६

☎ २४२१६०५० / २४३०६६२४

granthaliruchee@gmail.com

www.granthali.com

ऑफिस वेळ : सकाळी १२ ते सायं. ६

संपर्क/फोन/पुस्तके खरेदी करण्यासाठी

अंकात प्रसिद्ध झालेली मते ज्या त्या व्यक्तीची. 'ग्रंथाली'
चळवळीचे 'शब्द रुची' हे व्यासपीठासमान मासिक आहे.
त्यात सर्व छटांच्या विचारांना स्थान आहे. मात्र त्याच्याशी
'ग्रंथाली' विश्वस्त संस्था व तिचे विश्वस्त सहमत आहेत
असे नव्हे.

अनुक्रम

स्मरणस्वर

- कॉ. अण्णाभाऊ साठे : जनतेची कदर करणारा लेखक-कलावंत
कॉ. सुबोध मोरे / ६

- आठवणीतले राम शेवाळकर
राम देशपांडे / ९

सृजन

- सहोदर मातृत्वानुभव
नेहा किशोर सावंत / ११

काव्यरंग

- अपघाताने गवसली ती!
योगिनी राऊळ / १५

निमित्त

- बोली : स्त्रियांची मिरासदारी
डॉ. प्रतिमा इंगोले / १९

विशेष

- आकाशवाणी 'अक्षयवाणी'
प्रभा जोशी / २२

ललित

- मोर
अनुजा जोशी / २४

व्यक्तिचित्र

- दि.भा. घुमरे – एक भिडस्त संपादक!
प्रवीण बर्दापूरकर / २७

प्रतिभेचे चांदणे

- आरोन सोरकीन लिखित 'अ फ्यू गूड मेन' (१९९२)
धनंजय गांगल / ३१
- पुस्तकप्रकाशन वृत्तांत / ३५
- मेहता पब्लिशिंग हाऊस / ३८
- ग्रंथाली ग्रंथपाने – चांगदेव काळे / ३९

संपादकीय...

टिळक,

आम्ही सर्व आता संतोषाचे जनक आहोत. उगाच तुमचे ते असंतोषाचे अग्रलेख आता आम्हाला नकोत. तुम्ही कोण होतात हे खरंच आम्हाला माहित नाही. तुम्ही मंडालेला कालाखट्टा प्यायला गेला होतात काय? की मंडाले म्हणजे एखादा पिकनिक स्पॉट आहे. लोक बघा किती आनंदात, बिअरच्या ग्लासासारखे फेसाळलेत.

भूखंड घ्या, फार्म हाऊस घ्या, स्वीस बँकेत पैसे ठेवा, मुलांना ग्रीन कार्ड द्या, आनंद करा.

या ओळी अशोक नायगावकरांच्या 'टिळक' या कवितेच्या. ऑगस्ट महिन्यात लोकमान्य टिळकांची आठवण अटळ! नायगावकरांची ही कविता आमच्या एकूणच जीवनशैलीवर मर्मग्राही प्रहार करते. टिळक मंडालेला का गेले होते? सावरकरांनी अंदमानात काय सोसलं? संयुक्त महाराष्ट्राच्या आंदोलनात किती हुतात्मे, कशासाठी शहीद झाले? वगैरे प्रश्नांनी अस्वस्थ होणं हळूहळू संपत चाललं. कावळ्या-चिमणीच्या संसारातच आम्ही रमलो. आता तर लोकांना आनंद उपभोगण्याची अफलातून सिद्धीच प्राप्त झाली आहे. अमुक घ्या, तमुक घ्या... एकावर एक फ्री, तीनावर दोन फ्री अशा आनंदसोहळ्यात मग्न असणाऱ्यांची संख्या वाढत चालली. देशासाठी-ध्येयासाठी आयुष्य पणाला लावणाऱ्या माणसांच्या आनंदाच्या, सुखाच्या कल्पनाच वेगळ्या होत्या.

'मी'च्या वेलांटीच्या फासातून त्यांना कसे मुक्त होता आले, ठाऊक नाही पण ते त्यांना जमले कारण त्यांच्यासमोर केवळ स्वतःचा नाही तर समाजाचा विचार होता.

सगळे मिळून सगळ्यांसाठी

जगण्यामध्ये मौज आहे

अशी त्यांची जगण्याची कल्पना होती. हे लिहिताना विंदांच्या शब्दांचा आधार घेतोय. विंदांच्या या जन्मशताब्दी वर्षात काही ना काही निमित्ताने मी विंदांच्या साहित्यात रमले. नवकवितेच्या पहिल्या पिढीतील विंदा आजही समकालीन वाटतात.

वरिष्ठाने शिव्या देता

तोंड माझे बसो चूप...

असा पाठ स्वतःला शिकवणाऱ्या माणसांची अगतिकता विंदांना अस्वस्थ करते.

असे काही पाहिले आहे

ज्याने दुभंगलो...

माणसे सडणारी, न मरू शकणारी

माणसे धुमणारी, न पेटू शकणारी

माणसे कुढणारी... न कडकडणारी...

एका बाजूला शोषित जनता, 'तुझी माझी धाव आहे दातापासून दाताकडे' म्हणत जगत राहणारी आणि दुसरीकडे वेगवेगळे शोषणकर्ते दात! शोषणकर्त्यांची सत्ता उलथवून टाकण्याची ताकद सामान्य जनतेतच आहे हे विंदांच्या 'ती जनता अमर आहे'मधून येतंच!

जनतेच्या मुक्तीसाठी अजून एक समर आहे.

आणि जिचा आत्मा एक, ती जनता अमर आहे...

शोषित वंचितांमधल्या, सामान्यांमधल्या अपार शक्तीला शाहीर अण्णाभाऊ साठेनी केलेलं आवाहनही आठवतं इथे! कामगार, शेतकरी नि सोसणारे असंख्य, तेच या जगाचे निर्माते ही त्यांची धारणा होती. त्यांच्यातले बळ जागवून 'बदल ही दुनिया सारी' अशी हाक त्यांनी दिली.

ही तुझीच धरती माता, तू विश्वाचा निर्माता

तुझी चराचरांवर सत्ता, तू या जगताचा दाता

तव बळास नाही अंत, ते वज्राला नमवीत...

या शब्दात त्यांनी कष्टकऱ्यांचा विश्वास जागवला. ऑगस्ट महिन्यातच अण्णाभाऊंची जयंती!

ऑगस्ट आणखी एक आठवण जागवणारा, अभिनेत्री मीनाकुमारीची! तिचा स्मृतिदिन याच महिन्यातला. अत्यंत वेगळा आवाज, काळजाला स्पर्श करणारा आणि भावव्याकुळ करणारे, ठावच घेणारे गहिरे डोळे! आपल्याच माणसांकडून नाडली गेलेली मेहजबीन अर्थात मीनाकुमारीची जीवनकहाणी ही एक शोकांतिका आहे! केवळ शोकांतिका! स्त्रीरूपाचे विविध पैलू ती चित्रपटाच्या पडद्यावर जगली. लहानपणी कुटुंबाकरता पैसे मिळवण्याचं जणू यंत्र बनून

झाली तर मरेपर्यंत खऱ्या प्रेमाच्या शोधात अक्षरशः तडफडली. मीनाकुमारी एक अतिशय हळवी कवयित्रीही होती. 'प्यार एक ख्वाब था', 'खामोशी', 'गम की तलाश', 'टूटे रिश्ते झूठे नाते' ही तिच्या कवितांची नुसती शीर्षकं पाहिली तरी तिची वेदना आपल्याला काही सांगू पाहतेय हे जाणवतं. उर्दूतली तिची कविता 'मीनाकुमारी की शायरी' या पुस्तकाद्वारा कवी गुलजार यांनी संपादित केली आहे. एका कवितेत ती म्हणते-

मी आयुष्याला देत राहिले आपलं रक्ताळलेलं हृदय
पण माझ्या आयुष्याने काय दिलं मला?
माझीच स्वप्नं माझ्याकरता विष बनली
माझ्या कल्पनांनीच दंश केला मला...

स्वप्नांच्या जगात रमणं हे दुःखाचं सर्वात मोठं कारण असतं. प्रेम, माया, आपुलकी, विश्वास हे सगळे शब्द स्वप्नवत् होतात तेव्हा कदाचित माणूस अधिकाधिक एकाकी होत जातो. मीनाकुमारीची कविता अशा असंख्य अधुऱ्या स्वप्नांची कविता आहे. तिची 'खाली दुकान' नावाची कविता जणू तिच्या अवघ्या आयुष्याचं सारच उलगडते. आपल्या 'शब्द रुची'च्या वाचकांकरता या कवितेचा हा अनुवाद! या ऑगस्टची खास भेट...

काळ आपलं दुकान सजवून का बसलाय माझ्यासमोर?
त्या वस्तू, ज्या मला विकत घ्यायच्या होत्या त्या कुठे आहेत?
ही कृत्रिम प्रसन्नतेची खेळणी, प्रसिद्धीची ही कागदी फुलं... आणि पैशाच्या या मेणचट बाहुल्या,
ज्या काचेच्या कपाटात बंद आहेत...
(जणू कुणाच्या केवळ स्पर्शानेही वितळतील त्या)
या त्या वस्तू नाहीत, ज्या मला विकत घ्यायचा होत्या...

स्नेहाचं एक सुंदर स्वप्न
जे माझ्या तप्त डोळ्यांना थंड करेल
प्रेमाचा एक आपुलकीने ओतप्रोत क्षण
जो माझ्या बेचैन आत्म्याला शांत करेल
बस्स! अशाच एक-दोन वस्तू मला विकत घ्यायच्या होत्या.
पण काळाच्या दुकानात या वस्तूच नव्हत्या!

- डॉ. वीणा सानेकर

सी-१२, सुयोग सोसायटी,
संत ज्ञानेश्वर मार्ग, मुलुंड (पूर्व), मुंबई-४०० ०८१
भ्रमणध्वनी : ९८१९३५८४५६
veenasaneekar2018@gmail.com

'ग्रंथाली कार्यालयास संपादकीय कामात सहकार्य करण्यासाठी व कॉम्प्युटर सेक्शनमध्ये कामे करण्यासाठी सहकाऱ्यांची गरज आहे.

सुदेश हिंगलासपूरकर
संपर्क : ९८६९३९८९३४

'ग्रंथाली' कार्यालयास कुरियर, पार्सल इत्यादी कामे करण्यासाठी तातडीने एका कर्मचाऱ्याची गरज आहे. तसेच 'ग्रंथाली'ची कार्यालयीन वेळ १२ ते ६.३० ही असून कार्यालय वेळेत उघडणे व बंद करणे याकरता एका निवृत्त व्यक्तीची गरज आहे.

सुदेश हिंगलासपूरकर
संपर्क : ९८६९३९८९३४

पुस्तकविक्रीची वेळ : दुपारी ३ ते ६ वाजता

कों. अण्णाभाऊ साठे जनतेची कदर करणारा लेखक-कलावंत

कों. सुबोध मोरे

“ही पृथ्वी शेषाच्या मस्तकावर तरली नसून ती दलितांच्या तळहातावर तरली आहे. त्या दलितांचे जीवन तितक्यातच प्रामाणिक हेतूने नि निष्ठेने मी चित्रित करणार आहे नि करीत आहे.”

पारंपरिक धार्मिक मूल्यांना छेद देणारे ऐतिहासिक विधान नोंदवून जगाकडे डोळस

वास्तववादी दृष्टिकोनातून बघण्याची शिकवण देणाऱ्या व आपल्या वरील विधानाप्रमाणे दलित-शोषित कष्टकरी चळवळीसोबत एकनिष्ठेने राहणाऱ्या लोकशाहीर, साहित्यिक कों. अण्णाभाऊ साठे यांचा १ ऑगस्ट हा जन्मदिवस. कॉम्रेड अण्णाभाऊ हे कामगार-कष्टकऱ्यांच्या चळवळीचे लोकशाहीर म्हणून अधिक नावाजले, परंतु तथाकथित प्रस्थापित ब्राह्मणी साहित्य-संस्कृतीच्या ठेकेदारांनी व त्यांच्या समीक्षकांनी कों. अण्णाभाऊ साठे यांचा साहित्यिक म्हणून उचित गौरव व सन्मान केला नाही. त्यांच्या वाट्याला १९६० च्या दशकापर्यंत म्हणजे दलित-आंबेडकरी, प्रगत साहित्याच्या चळवळीच्या उगमापर्यंत उपेक्षा आली. संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीतून निर्माण झालेल्या मराठी भाषिक महाराष्ट्र राज्याच्या नवनिर्मितीत लोकशाहीर कों. अण्णाभाऊ साठे, कों. अमर शेख व शाहीर कों. द. ना. गव्हाणकरांचे मोलाचे योगदान होते, परंतु या तिघांचेही भव्य उचित स्मारक महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीच्या पन्नास वर्षांनंतरही राज्यकर्त्यांनी केले नाही. या मधल्या कालखंडात अखिल भारतीय म्हणविणारी अनेक मराठी साहित्याची संमेलने झाली, परंतु त्यापैकी एकाही साहित्य संमेलनाला अण्णा भाऊ साठे वा अमर शेखांना सन्मानाने निमंत्रित केले नाही वा ना त्यांच्या साहित्यावर चर्चा केली. वरील साहित्यिकांच्या वाट्याला जी उपेक्षा आली त्याचे एक कारण ते कम्युनिस्ट चळवळीशी संबंधित होते व दुसरे म्हणजे ते ज्या जातवर्गीय समाजातून आले हाते

अण्णाभाऊ साठे प्रस्थापित समाजव्यवस्थेवर, संस्कृतीवर, आपल्या लेखनातून, गाण्यातून जे आसूड ओढले ते सत्तेवरील प्रस्थापित राज्यकर्त्यांना व त्यांची पालखी वाहणाऱ्या सांस्कृतिक क्षेत्रातील मक्तेदारांनाही न रुचल्यामुळे त्यांनी त्यांची उपेक्षा केली, परंतु असे असले तरी सर्वसामान्य लोकांत त्यांचे स्थान अढळ राहिले.

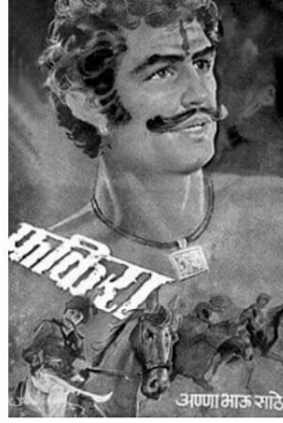

व त्यांनी ज्या दलित-शोषित, कष्टकरी जातवर्गीयांची वेदना, दाहक जीवन वास्तव आपल्या साहित्यातून मांडले व प्रस्थापित समाजव्यवस्थेवर, संस्कृतीवर, आपल्या लेखनातून, गाण्यातून जे आसूड ओढले ते सत्तेवरील प्रस्थापित राज्यकर्त्यांना व त्यांची पालखी वाहणाऱ्या सांस्कृतिक क्षेत्रातील मक्तेदारांनाही न रुचल्यामुळे त्यांनी त्यांची उपेक्षा केली, परंतु असे असले तरी सर्वसामान्य लोकांत त्यांचे स्थान अढळ राहिले.

त्यासंदर्भात अण्णाभाऊ साठे आपल्या “वैजयंता” कादंबरीच्या प्रस्तावनेत म्हणतात, ‘जो कलावंत जनतेची कदर करतो त्याचीच कदर जनता करते, हे मी प्रथम शिकून नंतर लेखन करीत असतो. माझा माझ्या देशावर, जनतेवर नि तिच्या संघर्षावर अढळ विश्वास आहे. हा देश सुखी, समृद्ध नि सभ्य व्हावा, इथं समानता नांदावी, या महाराष्ट्र भूमीचे नंदनवन व्हावं अशी मला रोज स्वप्न पडत

असतात.’ जनतेची कदर करणारा अण्णाभाऊसारखा कलावंत देशात व जगात सर्व प्रकारच्या शोषणाविरोधातील समाजव्यवस्था निर्माण व्हावी, आर्थिक-सामाजिक समता प्रस्थापित व्हावी यासाठी ज्या कम्युनिस्ट पक्षाच्या नेतृत्वाखाली राजकीय चळवळी व कामगार चळवळी होत होत्या, त्या चळवळीत लेखणीसह सक्रिय होता. अण्णाभाऊंचे वेगळेपण म्हणजे त्यांनी कुठलेही औपचारिक शालेय शिक्षण घेतले नव्हते. जीवन-संघर्षाच्या विद्यापीठातच ते शिकले. त्याबाबत ते एका ठिकाणी म्हणतात, “मला माणसं खूप आवडतात, त्यांना विद्रूप करणे मला आवडत नाही. जे मी स्वतः जगलो आहे, पाहिले आहे आणि अनुभवलं आहे तेच मी शब्दात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. माझ्या साहित्यातील बऱ्याच व्यक्तिरेखा मला प्रत्यक्ष भेटलेल्या आहेत. माझ्या लेखनातील अनेक व्यक्तिरेखा खऱ्या

आहेत.” अण्णाभाऊंच्या साहित्यातील वैविध्य, भाषेवरील पकड पाहिली की कोणीही अचंबित होईल एवढे सामर्थ्य त्यांच्या लेखणीत आहे. त्यांनी गाणी, लावण्या, पोवाडे, भारूड, लोकनाट्ये, तम शो, नाटके, कथा-कादंबऱ्या, प्रवासवर्णन, पुस्तक परीक्षणे, चित्रपट परीक्षणे, कम्युनिस्ट पक्षाची साप्ताहिके- ‘लोकयुद्ध’, ‘युगांतर’मध्ये त्यांनी वृत्तांत लेखन केले. ‘वाटेल ते’ आणि ‘हवे ते’ ही सदरे लिहिली. ‘मराठा’सारख्या दैनिकातही लेखन केले. त्यांनी आपली पहिली कथा ही कम्युनिस्ट पक्षाच्या ‘मशाल’ साप्ताहिकात लिहिली.

अण्णाभाऊंनी आपल्या अनेक कथांमधून सामाजिक-राजकीय, धार्मिक, कौटुंबिक समस्यांना तोंड फोडले आहे. जुन्या रुढी, परंपरा, जात-पंचायतींवर आघात केले आहेत. स्वतंत्र बाण्याच्या बंडखोर नायिका व तळच्या जात-वर्गातील लढाऊ नायक त्यांनी निर्माण केले. त्यांच्या ‘बंडवाला’ या कथेत जमीनदाराच्या अन्यायाविरुद्ध लढणारा मांग समाजातील तरुण आहे, ‘रामोशी’ नावाच्या कथेत ‘यदू रामोशी’ हा जमीनदाराच्या अन्यायाविरुद्ध आणि भ्रष्ट सरकारी यंत्रणेविरुद्ध कसा संघर्ष करतो याचे चित्रण आहे. त्यांच्या ‘कोंबडीचोर’ या कथेत स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरही दारिद्र्य, उपासमार शिल्लक राहिल्यामुळे, गरिबीमुळे सामान्य माणूस कसा चोरी करण्यास मजबूर होतो याचे चित्रण आहे. अशाच प्रकारची अण्णाभाऊंची ‘स्मशानातील सोनं’ या नावाची गाजलेली कथा आहे. या भारतात गरीब व बेरोजगारीमुळे एका कामगाराला स्मशानातील प्रेत उकरून कसा उदरनिर्वाह करावा लागतो व ते करताना प्रेत खाण्यास येणाऱ्या कोलह्यांसोबतही कसा सामना करावा लागतो आणि प्रेताच्या तोंडात हात अडकल्यामुळे कशी बोटे गमवावी लागतात याचे अत्यंत हृदयद्रावक चित्रण अण्णाभाऊंनी केले आहे. त्यांच्या ‘बरबाद्या कंजारी’ या कथेत मुंबईच्या झोपडपट्टीतील भटक्या समाजाची दयनीय अवस्था व जातपंचायतीच्या अमानुष प्रथांचे दर्शन घडते आणि या जातपंचायतीला आव्हान देऊन बरबाद्या कंजारी व त्यांची मुलगी कशी बंडखोरी करते यांचे चित्रण आहे. अण्णाभाऊंच्या ‘गजाआड’ या कथासंग्रहातील अनेक कथा त्यांना जे तुरुंगात कैदी भेटले त्यांच्यातील संवेदनशील माणसांवरील परिस्थितीचे ते दर्शन घडवितात. त्यांच्या ‘जिवंत काडतूस’ या कथेत ते १९४२ च्या भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील त्यांच्या मित्राच्या कर्तृत्वावर प्रकाश टाकतात. अण्णाभाऊंनी आपल्या आयुष्यातील काही वर्षे मुंबईच्या घाटकोपरमधील चिरागनगरमध्ये घालवली. तेथील गरीब, व्यसनी, व्यभिचारी, चोऱ्यामाऱ्या करणाऱ्या, गुंड, मवाली, उपेक्षित, भटक्या माणसांचे जगणे, त्यांचा जीवनसंघर्ष अण्णाभाऊंच्या ‘चिरागनगरची भुतं’ या काव्यसंग्रहातील कथांमधील चित्रणात आढळतो.

अण्णाभाऊंनी अंधश्रद्धाविरुद्धही ‘भुतांचा वाडा’, ‘बोलकं मुडकं’, ‘तीन भाकरी’, ‘चालतं मढं’, ‘सूड’, ‘अमृत’, ‘मरीआईचा गाडा’ अशा काही कथा लिहिल्या. ‘मरीआईचा गाडा’ या कथेत मरीआई नावाची देवी, कॉलरासारख्या रोगाच्या साथी सुरू करते तेव्हा

तिची पूजा करून दुसऱ्या गावात सोडल्यास साथी निघून जातात अशी अंधश्रद्धा ग्रामीण भागात होती. त्या अंधश्रद्धेला आव्हान देण्याचे काम या कथेतील नाना नावाचे पात्र करते. अण्णाभाऊंच्या ‘राम-रावण युद्ध’ या कथेत रामलीला कार्यक्रमाच्या माध्यमातून अण्णा भाऊंनी खिळी उडविली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखालील चळवळीमुळे दलित-अस्पृश्य समाजात जे नव्हे आत्मभान आले त्याचेही चित्रण अण्णा भाऊंच्या ‘वळण’, ‘सापळा’ या कथांमध्ये आढळते. दलितांनी मेलेल्या गुरांची विल्हेवाट लावणे, त्यांचे मांस खाणे थांबवावे असा संदेश डॉ. बाबासाहेबांनी

दिला होता. त्या संदेशामुळे महाराष्ट्रात अनेक गावात तणावपूर्ण स्थिती निर्माण झाली होती. अनेक गावात दलितांना बहिष्काराला तोंड द्यावे लागले होते. अनेक दलितांना मृत मांस खाण्याच्या जुन्या सवयी सोडणेही जड जात होते. या द्वंदाचे चित्रणही अण्णाभाऊंच्या ‘वळण’, ‘सापळा’ सारख्या कथांत आढळते. भारतीय समाजातील जातीय उतरंडीमुळे चांभार-महार समाजातही कधी श्रेष्ठ-कनिष्ठ भावना वाढीस लागते याचे चित्रण अण्णाभाऊंच्या ‘उपकाराची फेड’ या कथेत पहायला मिळते. त्यांच्या ‘आबी’ या कथेत ग्रामीण भागातील अन्यायाविरुद्ध धैर्याने लढणाऱ्या तरुणीचे चित्रण आहे. अण्णाभाऊंनी आपल्या लेखन काळातील अल्प आयुष्यात जवळपास २१ कथासंग्रह म्हणजे असंख्य कथा लिहिल्या.

अण्णाभाऊंनी कथांसोबत ३० पेक्षा अधिक कादंबऱ्याही लिहिल्या. त्यातील ‘फकिरा’, ‘वारणेच्या खोऱ्यात’, ‘वैजयंता’, ‘माकडीचा माळ’, ‘चित्रा’, ‘चिखलातील कमळ’, ‘गुलाम’, ‘वारणेचा वाघ’, ‘आवडी’, ‘वैर’, ‘फुलपांखरू’, ‘अलगूज’, ‘रानबोका’, ‘मूर्ती’, ‘संघर्ष’, ‘चंदन’ आदी कादंबऱ्या खूप गाजल्या. त्यापैकी सात कादंबऱ्यांवर चित्रपटही नामवंत दिग्दर्शकांनी काढले. ‘फकिरा’ सारख्या कादंबरीला १९६१ साली राज्यशासनाच्या उत्कृष्ट कादंबरीचा पुरस्कारही मिळाला आणि तत्कालीन ज्येष्ठ साहित्यिक वि. स. खांडेकर यांनी या कादंबरीची प्रस्तावना लिहिली व कादंबरीचे कौतुक केले. अण्णाभाऊंनी ‘फकिरा’ कादंबरी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या झुंजार लेखणीला अर्पण केली आहे. या कादंबरीत भीषण दुष्काळाच्या काळात ब्रिटिशांचे खजिने, धान्य लुटून गरिबांना व दलितांना वाटप करणाऱ्या मांग समाजातील ‘फकिरा’ या लढाऊ तरुणाचे चित्रण आहे. ‘वारणेच्या खोऱ्यात’ या कादंबरीत १९४२ च्या ‘चले जाव’च्या स्वातंत्र्यलढ्याचे व स्वातंत्र्यासाठी हौतात्म्य पत्करणाऱ्यांचे चित्रण आहे. ‘वारणेचा वाघ’ या कादंबरीत सावकार-जमीनदार व ब्रिटिश साम्राज्यवाद्यांच्या शोषणाविरुद्ध लढा पुकारणाऱ्या सत्तू भोसलेचे प्रत्ययकारी चित्रण आहे. ‘आवडी’, ‘मूर्ती’ या कादंबऱ्यांत जातिभेदांचा धिक्कार करून आंतरजातीय विवाहाचा पुरस्कार केला आहे. ‘चित्रा’ या कादंबरीत परिस्थितीमुळे वेश्या बनलेल्या स्त्रीचे चित्रण आहे. ‘फुलपांखरू’ कादंबरीतही सुधारगृहातून बाहेर पडलेल्या स्त्रीला

कसे वेश्या व्यवसायात ढकलले जाते व त्यातून तिचा पुरोगामी मित्र तिला कसे बाहेर काढतो ही कहाणी आहे. 'चिखलातील कमळ' या कादंबरीत खंडोबाला मुली अर्पण करण्याच्या धार्मिक प्रथेच्या नावे मुरळ्या म्हणून स्त्रियांचे कसे अमानुष शोषण होते याचे चित्रण आहे. 'चंदन' या कादंबरीत झोपडपट्टीत राहणारी कष्टकरी स्त्री कशी साहसी वृत्तीने गुंडांचा सामना करते याचे चित्रण आहे. अण्णांच्या 'गुलाम', 'वैर' या कादंबऱ्यांतून सामान्य शेतमजुराचे वेढबिगार म्हणून कसे शोषण होते. जमीनदाराच्या जुलूम जबरदस्ती विरोधात शोषित वर्ग कसा संघर्ष करतो यांचे चित्रण आहे. अण्णाभाऊंची 'माकडीचा माळ' ही भटक्या-विमुक्त समाजाच्या जीवनपद्धतीचे अतिशय सूक्ष्म चित्रण करणारी भारतीय साहित्यातील पहिली कादंबरी आहे परंतु तिचीही योग्य नोंद तथाकथित समीक्षकांनी घेतली नाही. अण्णाभाऊंनी 'अलगुज', 'रानगंगा', 'संघर्ष', 'अहंकार', 'रुपा', 'मयुरा', 'आग', 'रानबोका', 'तारा' अशा प्रेमकथांच्याही कादंबऱ्या लिहिल्या. थोडक्यात अण्णाभाऊंनी दलित-शोषितांवरील अन्यायापासून भटक्या विमुक्तांच्या जीवनापर्यंत आणि सामान्यांच्या प्रेमभावनेपर्यंतच्या अनेक विषयांवर विपुल लेखन केले आहे. त्यांनी आपल्या गाण्यांतून, पोवाड्यांतून अनेक सामाजिक-राजकीय प्रश्नांना बंगालचा दुष्काळ, तेलंगण संग्राम, पंजाब-दिल्लीचा पोवाडा, अंमळनेरचे हुतात्मे, काळ्या बाजाराचा पोवाडा, संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीवरील 'माझी मैना', महाराष्ट्राची व मुंबईची लावणी, कामगार चळवळीवरील 'एकजुटीचा नेता' ते हिटलरच्या फॅसिझम विरोधात 'स्टॅलिनग्रॅडचा पोवाडा', 'बर्लिनचा पोवाडा', चिनी क्रांतीवरील 'चिनी जनांची मुक्तिसेना', 'गौरवगान', रशियातील समाजवादी क्रांतीचे नेते कॉ. लेनिनवरील 'शुभनामाचे गीत' आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांवरील गाजलेले 'जग बदल घालून घाव सांगुनि गेले भीमराव' अशी अनेक गाणी, कवनं, पोवाड्यातून राष्ट्रीय - आंतरराष्ट्रीय समस्यांना वाचा फोडण्याचे महान कार्य केले आहे.

अण्णाभाऊंनी आपल्या पुरोगामी-समतावादी, वैज्ञानिक विचारांनी पारंपारिक पौराणिक तमाशाच्या गण-गौवळण ढाच्यातही आमूलाग्र परिवर्तन केले. तमाशाच्या प्रारंभी होणाऱ्या गणेश वंदनालाही त्यांनी फाटा दिला आणि प्रथम वंदू भूचरणा व छत्रपती शिवाजी राजासारख्या शूर पुरुषाला वंदन केले. थोडक्यात त्यांनी देवाऐवजी माणसाला वंदन करण्याची नवी प्रथा पाडली. तमाशाच्या गवळणीची जी अश्लिल भाषेत टिंगल-टवाळी चालायची, तिलाही त्यांनी काट दिला. थोडक्यात, अण्णाभाऊंनी महात्मा जोतिराव फुल्यांच्या सत्यशोधकी जलसा व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीतील आंबेडकरी जलशाची जनप्रबोधनाची क्रांतिकारी परंपरा नव्या तमाशा-लोकनाट्यातून पुढे नेली. त्यांनी मराठी व भारतीय साहित्य-संस्कृतीच्या उच्चभ्रू पांढरपेशीय कक्षा रुंदावल्या. त्यामुळे अण्णाभाऊंचे साहित्य इंग्रजी व हिंदी, रशियन, फ्रेंच, झेक आदी जागतिक भाषांतही अनुवादित झाले. मराठीतील ज्येष्ठ साहित्यिक व दलित साहित्याचे प्रवर्तक बाबुराव बागूल यांनी अण्णाभाऊंची तुलना सुप्रसिद्ध रशियन साहित्यिक मॅक्झिम गॉर्की यांच्याशी केली आणि अण्णाभाऊंचा 'महाराष्ट्राचा मॅक्झिम गॉर्की' असा गौरव केला.

अण्णाभाऊ साठेंच्या ह्या क्रांतिकारक विचारांचा वारसा खऱ्या अर्थाने ते जेव्हा मुंबईच्या 'माटुंगा लेबर कॅम्प' या दलित - शोषितांच्या वस्तीत कम्युनिस्ट चळवळीत कार्य करू लागले तेव्हा विकसित झाला. तत्कालीन लेबर कॅम्पमधील प्रमुख कम्युनिस्ट नेते / कार्यकर्ते कॉ. आर. बी. मोरे, कॉ. के. एम. साळवी, कॉ. शंकर नारायण पगारे यांच्या सोबत ते कम्युनिस्ट पक्षाचे काम करू लागले. वरील नेत्यांच्या मार्गदर्शनाखाली होणाऱ्या मार्क्सवादी विचारांच्या अभ्यासवर्गाला ते हजेरी लावू लागले. लेबर कॅम्पमधील अभ्यास वर्गातूनच त्यांची जगातील क्रांतिकारक विचार साहित्य व चळवळीशी ओळख झाली आणि नंतर त्यांची क्रांतिकारक विचारांची बैठक पक्की होत गेली. याच लेबर कॅम्पमध्ये ते शिकण्याच्या प्रेरणेने पुन्हा धुळ्याक्षरे गिरवू लागले व लिहावयास लागले. त्यांनी पहिले गाणे लेबर कॅम्पमधील मच्छरावर लिहलंय. कॉ. अण्णा भाऊ साठे, शाहीर कॉ. अमर शेख व शाहीर कॉ. द. ना. गव्हाणकर या त्रयीने कम्युनिस्ट पक्षाच्या मार्गदर्शनाखाली ऐतिहासिक लाल बावटा कालपथकाची १९४४ साली स्थापना केली आणि क्रांतिकारी शाहीरीचा बुलंद आवाज महाराष्ट्रभर नव्हे तर देशभर घुमविला. अण्णाभाऊ साठे, अमर शेख, गव्हाणकरांसारखे शाहीर या कलापथकातूनच पुढे आले व मोठे झाले. अण्णाभाऊंसारखा लेखक प्रारंभी कम्युनिस्ट पक्षाच्या मुखपत्रामधूनच वार्ताहर, कथाकार, गीतकार म्हणून लेखन करू लागला. कम्युनिस्ट पक्षाच्या विचारांशी संबंधित कॉ. स. ह. मोडकांच्या 'लोकसाहित्य' प्रकाशनाने, कॉ. वा. वी. भटांच्या 'अभिनव' प्रकाशनाने प्रथम अण्णाभाऊंच्या कादंबऱ्या, कथासंग्रह, नवे तमाशे आदि साहित्य प्रकाशित करून जनमानसात नेण्याचे भरीव काम केले आहे. अण्णाभाऊंच्या 'शाहीर' या पुस्तकाला ज्येष्ठ कम्युनिस्ट नेते कॉ. एस. ए. डांगे यांनी विस्तृत प्रस्तावना लिहून त्यांचा गौरव केला आहे.

अण्णाभाऊंच्या 'इनामदार' नाटकाचा हिंदी प्रयोग करण्यातही कम्युनिस्ट पक्षाशी संबंधित 'इंडियन पीपल्स थिएटर असोसिएशन' (इप्टा) या संस्थेचे सुप्रसिद्ध सिने अभिनेते कॉ. बलराज सहानी यांनी पुढाकार घेतला व त्या नाटकात दिवंगत चरित्र अभिनेते कॉ. ए. के. हंगल यांनी महत्त्वाची भूमिका केली होती. नंतर कॉ. अण्णाभाऊंना 'इप्टा'चे अखिल भारतीय अध्यक्षही निवडण्यात आले होते. ज्यात भारतभरातील सुप्रसिद्ध लेखक, कलावंत, विचारवंत त्यांच्यासोबत कार्यरत होते. अण्णाभाऊंच्या 'फकिरा' कादंबरीवरील चित्रपट निर्मितीसही 'इप्टा'च्या कलावंतांचे मोलाचे सहकार्य लाभले. अण्णाभाऊंमधील लेखक कलावंत, जपण्याचे व फुलविण्याचे काम कम्युनिस्ट पक्षाच्या कार्यकर्त्या कॉ. जयवंताबाई या त्यांचा द्वितीय पत्नीने अपार त्याग व काबाडकष्ट करून अखेरपर्यंत केले. त्यांना त्यांच्या दोन मुली शांताबाई व शकुंतलाबाई यांचीही साथ लाभली. त्याची नोंद संबंधितांनी घेतली नाही व उचित सन्मान केला नाही याची मात्र खंत आहे. या क्रांतिकारक प्रतिभावान लेखकास दलित-शोषितांच्या चळवळीतर्फे अभिवादन!

- कॉ. सुबोध मोरे

भ्रमणध्वनी : ९८१९९९६०२९
subodhvidrohi@gmail.com

आठवणीतले राम शेवाळकर

राम देशपांडे

नेमकं साल आज जरी आठवत नसलं ना तरी ती घटना, तो प्रसंग मात्र मनावर कायमचा कोरला गेला आहे.

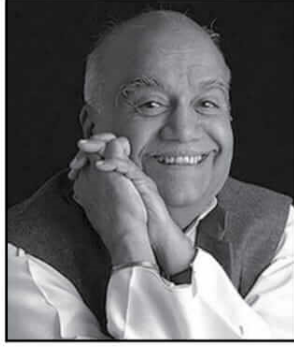
शेवाळकर पुण्यास किंवा या परिसरात व्याख्यानांच्या किंवा अशाच काही कार्यक्रमांच्या निमित्ताने येणार असले की आधी

कधी पत्राने, कधी फोन करून कळवायचे. मग आमचा लेखनाचा कार्यक्रम ठरायचा. कार्यक्रमांच्या व्यतिरिक्त गाठीभेटी, खाद्यसंस्कृती जोपासण्याचा कार्यक्रम सोडून जो वेळ मोकळा मिळायचा. त्यात आमचं बरंचसं लेखन व्हायचं. या लेखनात पुस्तकांच्या प्रस्तावना, किरकोळ स्वरुपाचे प्रासंगिक लेख असायचे. आमचं हे लेखनाचं वेळापत्रक मस्त जमायचं.

असाच आमचा मुक्काम पुण्यात होता. ते पुण्यास आले की सुरुवाती-सुरुवातीला हॉटेलमध्ये राहायचे. नंतर त्यांचे वास्तव्य भांडारकर रस्त्यावरच्या 'साने डेअरी'च्या जवळ असलेल्या इतिहासकार ओतुरकरांच्या बंगल्याचे आऊट हाऊस आणि नंतर सुवर्णरेखा डायनिंग हॉल समोरच्या 'पार्थ' या बंगल्यात वरच्या मजल्यावर. आमचं बरंचसं लेखन या दोन ठिकाणीच झालं. सलग आठ-आठ दिवस त्यांचं वास्तव्य पुण्यास असायचं. कार्यक्रमासाठी कुठे बाहेरगावी गेले तरी बऱ्याचदा रात्री मुक्कामाला पुण्यात यायचे.

ते पुण्यात आले आहेत हे लोकांना कळायचा अवकाश भेटीगाठी वाढायच्या. कार्यक्रम ठरायचे. त्यात काही व्याख्याने-प्रकाशने यांचे तर काही खास वैदर्भीय स्टाइलचे वडाभात, भर्डाभाताचे. कुठेही जायचे झाले तर ते एकटेच गेलेत असं फार कमी घडायचं. कमीत कमी दोन-चार जण बरोबर असायचेच! कुणी जेवणाचं आमंत्रण द्यायला आला तर ते आपल्या खास शैलीत आमंत्रण स्वीकारायचे. ते स्वीकारताना सांगायचे, 'हे पहा, मी एकटा नाही. माझ्याबरोबर दोघे-तिघे तरी असतात.' आणि कुठेही जेवायला गेलो की हा सारा लवाजमा असायचा.

लेखक, विचारवंत, समीक्षक आणि फर्डे वक्ते प्राध्यापक राम शेवाळकर यांच्या प्रत्यक्ष गाठीभेटी आणि त्यांच्यासोबतच्या लेखनप्रवासातील आठवणींचा हा कोलाज...

पुण्याच्या वास्तव्यात आमचं काही लेखन ओतुरकरांच्या बंगल्याच्या आऊट हाऊसमध्ये तर कधी 'पार्थ'मध्ये झाले. सकाळची वेळ ही आमची लेखनाची वेळ. या काळात त्यांना भेटायला येणारी मंडळी फार कमी. कधीतरी मधुकर पाठक

(बाबा पाठक) असायचे पण शेवाळकरसरांचा नाश्ता बऱ्याचदा रवींद्र देसाई तळेगावहून घेऊन यायचे. नाश्ता तरी काय मस्त! ताकातली भाकरी त्यावर फोडणी, कोथिंबीर. सर एवढ्यावर खूप असायचे. कधी-कधी सुवर्णरेखा डायनिंग हॉलमधून काहीतरी मागवायचे. विजयावहिनी मनिषा बरोबर असतील तर त्या घरीच करायच्या.

आमचे लेखन जर आतल्या खोलीत सुरू असेल तर बाहेरच्या हॉलमध्ये बाबा पाठक पेपर किंवा पुस्तक वाचत बसलेले असायचे. लेखन

संपलं की मग आमच्या गप्पागोष्टी सुरू! जेवता-जेवता गप्पा चालायच्या. मग सरांची विश्रांती. ती झाली की भेटायला येणाऱ्या मंडळींचा राबता सुरू. विजयावहिनी सारख्या चहा-कॉफीत गुंतलेल्या असायच्या, पण चहा न घेता कुणी परत गेलाय असं कधी घडलं नाही. भेटायला येणाऱ्या मंडळीत कुणी लेखक, कुणी प्रकाशक, नवोदित कवी असे असायचे. त्यात प्रकाशन समारंभासाठी प्रमुख पाहुणे म्हणून येण्याचं निमंत्रण, संस्थेला भेट, व्याख्यानाचं निमंत्रण असायचं. शक्यतो 'नाही' म्हणायचे नाहीत. अगदीच नाईलाज झाला तर ते वेळ, कार्यक्रमाची तारीख बदलायला सांगायचे आणि शेवाळकरसरांनी येण्याचं मान्य केलंय याचा त्या संयोजकांना खूप आनंद व्हायचा. या भेटीगाठीत मधे रिकामा वेळ मिळाला तर पत्रांना उत्तर लिहायचं काम व्हायचं. संध्याकाळ ही बाहेर फिरायला जाण्याची. पुण्याच्या आमच्या वास्तव्यातल्या दिनक्रमात फारसा कधी फरक पडला नाही हे जरी खरं असलं तरी एक दिवस असा उगवला की सारा दिनक्रम बदलला. सकाळच्या चहाच्या वेळी पेपरवर नजर टाकायची सरांची पद्धत.

मग सारे कार्यक्रम सुरू. त्या दिवशीच्या वृत्तपत्रात सरांनी एका प्रख्यात कीर्तनकारांच्या निधनाची बातमी वाचली. त्याच वृत्तपत्रात डॉ. अनिल अवचट यांच्या पत्नी सुनंदा यांच्याही निधनाची बातमी सरांनी वाचली आणि सरांचा सारा मूडच बदलला. नेहमीचा उत्साह पार मावळला. त्या कीर्तनकारांचा आणि सरांचा आधीपासूनचा परिचय होता. वास्तविक ते कीर्तनकार वयाने ज्येष्ठ. सरांचे वडील कीर्तनकेसरी भाऊसाहेब शेवाळकर यांचे स्नेही. सरांनी ती बातमी वाचली आणि त्यांच्या सहवासातल्या किती तरी आठवणी दिवसभरात सांगितल्या. सर नेहमीप्रमाणे लेखनासाठी तयार झाले आणि म्हणाले, 'डॉ. अवचट यांना आधी पत्र लिहूया. सांत्वनाच.'

सर मजकूर सांगू लागले. सांत्वनाची पत्रे एवढी मोठी लिहिलेली मी कधी पाहिलं नव्हतं. पत्र लेटरहेडवर लिहिलं. पत्रात सांत्वनाबरोबर सुनंदावहिनींनी केलेल्या कार्याचे स्मरण होतं. एक-दोन गाठीभेटीच्या आठवणीही होत्या. पत्र पुरं झालं. वाटलं, कालचं लेखन आज पुढे सरकण्याची शक्यता कमी वाटते. पण सरांनी तो सांत्वना कप्पा लगेच बंद केला आणि आमचं लेखन पुढे सुरू झालं. दुपारी बारा वाजेपर्यंत तो लेख लिहून पूर्ण केला. दुपारी लेख नेण्यासाठी माणूस येणार होता. त्याला आज कोणत्याही परिस्थितीत लेख देतो असं सांगितलं होतं. त्याप्रमाणं घडलं. त्या दिवशीची आमची सकाळची लेखन बैठक संपली. दुपारी तीन नंतर त्यांना भेटायला काही मंडळी यायची होती. लेखन झालं. जेवण झालं आणि मोजून पंधरा-वीस मिनिटांची त्यांची विश्रांतीही झाली. सकाळपासून माझ्या मनात त्या सांत्वना पत्राचाच विचार घोळत होता. आजचा दिवस नेहमीपेक्षा वेगळा वाटला. चहा घेता घेता त्यांनी त्या कीर्तनकारांच्या आठवणी सांगितल्या. त्यांची कीर्तनाची पद्धत, विषय मांडण्याची हातोटी, सुंदर आवाजातल्या त्यांच्या अभंगाविषयी सर बोलले आणि म्हणाले, 'जमलं तर त्यांच्या मुलांना भेटून येऊया. आता अशी कीर्तनं यापुढे कधी ऐकायला मिळायची नाहीत.' सर त्या कीर्तनकारांविषयी भरभरून बोलत असतानाच दारावरची बेल वाजली. दार उघडलं आणि एक सत्तरी उलटलेले गृहस्थ सरांना भेटायला आले. ते गृहस्थ पुण्याच्या आसपास कुठेतरी महिलाश्रम चालवत होते. 'अनाथ' हा शब्द त्यांना मुळीच आवडत नाही हे त्यांच्या बोलण्यातून जाणवलं. ते आपला महिलाश्रम, तेथील उत्साही कामात गर्क असणाऱ्या स्त्रिया, त्या आपली सारी दुःखं, सान्या वेदना दूर सारून आलेल्या प्रसंगांना धीराने कशा सामोऱ्या जातात याविषयी ते भरभरून बोलले आणि आपल्या संस्थेला शेवाळकर सरांनी भेट द्यावी अशी विनंती केली. त्यांनी नेण्यासाठी केव्हा येऊ असे विचारताच सरांनी लगेच संमती दिली. सर आपल्या संस्थेत येणार याचा आनंद त्या गृहस्थांच्या चेहऱ्यावर दिसत होता.

आम्ही त्या गृहस्थांची संस्था बघायला चाललो होतो. ते गृहस्थ सरांना म्हणाले, 'आम्हाला खरंच आर्थिक मदतीची गरज फार नाही. महिला स्वाभिमानी आहेत. स्वावलंबी जीवन जगताहेत. आनंदी आहेत. तुमच्या व्याख्यानांच्या सीडीज तुम्ही येण्याच्या आधी त्यांना ऐकवल्या आहेत. तुम्ही येणार म्हणून त्यांचा उत्साह खूप वाढला आहे. आता त्याच तुमच्याशी मोकळेपणाने बोलतील.

मला फार कमी बोलावं लागेल. ते गृहस्थ बोलत होते आणि सर शांतपणे ऐकत होते.

गाडी आश्रमाजवळ आली. सान्या महिलांनी फुले देऊन सरांचं स्वागत केलं आणि आश्रमात आमचा फेरफटका सुरू झाला. एका धीट महिलेने पुढे येऊन सरांच्या पायाला हात लावून नमस्कार करायचा प्रयत्न केला. सरांनी पाय मागे घेतले. हात जोडले. तिने यापूर्वी सरांची भाषणे कुठेतरी ऐकली असावीत, लेख वाचले असावेत हे तिच्या बोलण्यातून जाणवत होते. ती पुढं झाली आणि बोलता-बोलता सरांना म्हणाली, 'तुमची महाभारतातल्या स्त्रियांवरची व्याख्याने मी ऐकलीत. मला ती आवडली. आवडली म्हणण्यापेक्षा तुम्ही आमची दुःखं, आमच्या वेदनांना या निमित्ताने वाट मोकळी करून दिलीत आणि त्या बाई बोलता बोलता म्हणाल्या, 'मी एक विचारू का?'

'घरातून सून-मुलगा यांनी हाकलून घरातून बाहेर काढावी एवढी मी वाईट आहे का हो?' हे वाक्य ऐकताच सर निःशब्द झाले. त्या बाईशी काय बोलावं ते उमजेना कारण त्या बाईनी इथं यायचं नेमकं कारण त्यांना तरी कुठं ठाऊक होते? आणि ठाऊक असायचं काही कारणही नव्हतं. सर हातातल्या काठीचा आधार घेत पुढे सरकत होते.

एक बाई पुढे होऊन नमस्कार करून म्हणाल्या, 'सर मी गीतरामायणातलं एखादं गाणं म्हणून दाखवू का?' सरांनी संमती देताच. तिने जवळच्या हार्मोनियमवर एका गाण्याची काही कडवी म्हणून दाखवली. असेच सर काही महिलांना भेटले. त्या महिला काही विचारायच्या आधीच आपली माहिती सांगत होत्या. त्यात काही चांगल्या शिकल्या-सवरलेल्या, प्रगल्भ विचारांच्या वाटल्या. लाचारीचा भाव एकीच्याही चेहऱ्यावर दिसत नव्हता. अर्धा-पाऊण तास आम्ही त्या आश्रमात होतो. तो साराच अनुभव अतिशय आगळावेगळा होता. शेवटी एक भगिनी धिटाईनं पुढे होऊन म्हणाली, 'साहेब, मघापासून आमचीच सारखी बडबड सुरू आहे. तुम्ही काहीच बोलत नाही. आमचं बोलणं कदाचित तुम्हाला बोअर झालं असावं.' त्या बाईचं बोलणं सर खाली मान घालून आतापर्यंत ऐकत होते. त्यांनी मान वर केली आणि ते सारं बोलणं ऐकल्यावर त्यांच्या डोळ्यांतून अश्रू वाहात होते. ते कसेबसे सावरले आणि म्हणाले, 'तुमच्या वेदना कळल्या. तुम्ही सारं दुःखं बाजूला ठेवून इथं राहता. मी तुम्हा सर्वांच्याच डोळ्यांत माझं म्हातारपण पहातोय. हा आनंद, हे चैतन्य तुमच्यात कुठून आलं असावं, कसं आलं असावं याचा विचार करतोय.' सरांनी रुमालाने डोळे पुसले. सान्या भगिनींचा निरोप घेऊन निघालो. जाताना सरांनी त्या गृहस्थांचा हात फक्त हातात घेतला. काहीही बोलण्याच्या मनःस्थितीत ते नव्हते. एक आठवणीत कायमची रहावी अशी ही त्या दिवशीची आमची भेट ठरली.

- राम देशपांडे

भ्रमणध्वनी : ८६००१४५३५३

सहोदर मातृत्वानुभव

नेहा किशोर सावंत

पाण्यात पडलं की माणूस हातपाय मारायला शिकतो, आणि पाहता पाहता तो उत्तम जलतरणपटू होतो. तसंच काहीसं माझं झालं. लेखनकलेची, शब्दांकनकलेची कोणतीही पार्श्वभूमी नसताना मी या कलेच्या महासागरात उडी घेतली आणि बघता बघता मला ही कला चक्क उत्तम जमूही लागली. अर्थात यात माझ्या शब्दांकनशैलीपेक्षा ज्यांच्या जीवनाला मी शब्दांकित केलं त्या सगळ्यांचेच श्रेय अधिक! २००८ साली मी या शब्दांकनाच्या क्षेत्रात योगायोगाने शिरकाव केला; आणि २०१५ पर्यंत माझ्या हातून कृष्णाबाई नारायण सुर्वे यांचं 'मास्तरांची सावली', हिरा दया पवार यांचं 'सांगायची गोष्ट म्हणजे' आणि डॉ. प्रकाश खांडगे यांचं 'नोहे एकल्याचा खेळ' अशी तीन पुस्तके लिहून झाली. वाचकांनी तीनही पुस्तकांना भरभरून प्रतिसाद दिला, अजूनही देत आहेत. मी शब्दांकनाकडे का वळले? याचं नेमकं उत्तर 'मास्तरांच्या सावली'च्या मनोगतात मांडले आहे.

पुनरुक्तीचा दोष टाळण्यासाठी इथे ते नमूद करित नाही. पण इतकं मात्र खरं की तिन्ही पुस्तकांचे शब्दांकन करताना मी अनेक गोष्टी नव्याने शिकत गेले, अनेक गोष्टी नव्याने कळत गेल्या. शब्दांकन प्रक्रियेविषयी फारशी 'तांत्रिक' मांडणी कुठे झालेली दिसत नाही. मला आलेल्या अनुभवातून शब्दांकनाची थोडीफार तांत्रिक मांडणी करण्याच्या प्रयत्न मी या लेखातून करणार आहे. तो योग्य, बिनचूक असेल असा माझा दावा नाही. काही त्रुटी राहिल्या असण्याची शक्यता आहे. जाणकारांनी यात अधिकची भर घातली तर शब्दांकनाची तांत्रिक व तात्त्विक मांडणी नेटकेपणाने करता येईल असा मला विश्वास वाटतो.

अनेकदा 'शब्दांकन' आणि 'लेखन साहाय्य' या संकल्पनांबाबत गल्लत केली जाते. या दोन्ही संकल्पनांत काही साम्य आहे परंतु

दृकश्राव्य माध्यमांचा दीर्घ अनुभव असलेल्या नेहा सावंत उत्तम शब्दांकनकारही आहेत. शब्दांकनाची प्रक्रिया उलगडणारा आणि तिच्यातील सृजनाची मांडणी करणारा हा लेख...

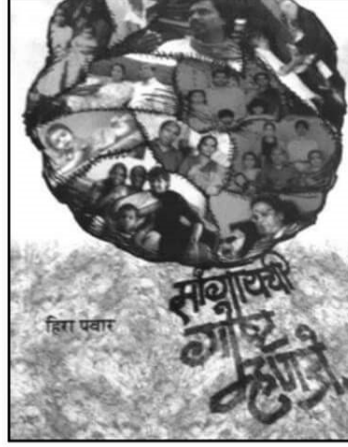
तरीही लेखनसाहाय्य आणि शब्दांकन या दोन्ही प्रक्रिया एकच नव्हेत. या दोन्ही प्रक्रियेत सांगणारा (ज्या व्यक्तीचे आत्मकथन असेल तो) आणि लिहिणारा हे दोन घटक सहभागी असतात. मूळ व्यक्ती म्हणजे जिचे आत्मकथन करायचे आहे, ती व्यक्ती तिच्या आयुष्याचा पट

उलगडत असते आणि लिहिणारी व्यक्ती ते कानाने, मनाने, हाताने सगळं टिपत असते. हे एकच साम्य दोन्ही प्रक्रियेत असते. परंतु लेखन साहाय्य करताना मूळ व्यक्ती जे जे सांगेल, जसजसं सांगेल तसतसं लिहून घेतले जाते. त्याला स्वतःचे असे फारसे स्वातंत्र्य नसते. स्वातंत्र्य असलेच तर ते शाब्दिक चुका, व्याकरणिक चुका, शुद्धलेखनाच्या चुका ओळखून, त्या दुरुस्त करण्याइतपत असते. खरं पाहता लेखन साहाय्य हे दोन प्रकारचे असते मूळ लिहिलेला मजकूर वाचून तो दुरुस्त करून लिहिणे किंवा त्या मजकुराची नव्याने (आशयाला धक्का न लावता) मांडणी करणे.

'लेखनसाहाय्य' या प्रक्रियेतील दुसरा प्रकार म्हणजे मूळ लेखक (व्यक्ती) सांगेल तसे लिहिणे. थोडक्यात म्हणजे 'डिकटेट' करणे होय. 'लेखन साहाय्य' हे एखाद्या लेखासाठी किंवा कोणत्याही वाङ्मयप्रकारासाठी करता येऊ शकते कारण तिथे 'लेखनिकाचे'च काम असते. या तुलनेत शब्दांकनाची प्रक्रिया खूपच भिन्न असते. शब्दांकन हे प्रामुख्याने 'आत्मपर' म्हणजे 'आत्मकथन' किंवा 'आत्मचरित्र' अशा प्रकारच्या लेखनासाठीच केले जाते. शब्दांकन म्हणजे 'लेखनसाहाय्य'प्रमाणे लिखित मजकुरावर योग्य संस्कार करणे इतकेच नाही.

शब्दांकन म्हणजे एक प्रकारची नवनिर्मितीच असते. (तरीही शब्दांकन प्रक्रियेला व शब्दांकन करणाऱ्याला अनेकदा गौणत्व दिले जाते. दुय्यम समजले जाते.) म्हणूनच भाषांतर करणाऱ्या भाषांतरकाराला, अनुवादकाला खास पारितोषिके, पुरस्कार दिले

जातात परंतु शब्दांकन प्रक्रियेला एकही पुरस्कार दिला जात नाही. यावरून एकूणच साहित्यविश्व या प्रक्रियेबाबत किती उदासीन आहे, हे दिसून येते. असे असले तरीही प्रामाणिकपणे शब्दांकन करणाऱ्यांची आणि शब्दांकित पुस्तकांची 'वानवा' नाही. उत्तमोत्तम शब्दांकनकार आहेतच. माझ्यासारखे नव्याने आपलं स्थान निश्चित करू पाहणारेही अनेक शब्दांकनकार आहेत. याच शब्दांकन प्रक्रियेतून मराठी साहित्य विश्वात उत्तमोत्तम आत्मकथनांची भर घातली आहे हेही विसरता येणार नाही.

व्यवहार यात गल्लत करून चालत नाही. तरच शब्दांकनाची ही प्रक्रिया 'निर्विघ्नपणे' पार पडू शकते. हे महत्त्वाचे टप्पे पार केल्यावर शब्दांकनाची लेखनप्रक्रिया सुरू होते.

शब्दांकन करणाऱ्या व्यक्तीची जबाबदारी आणि भूमिका फार महत्त्वाची असते, तितकीच ती जोखमीचीही असते. अनेक गोष्टींचे भान शब्दांकन करताना त्याला ठेवावे लागते. या प्रक्रियेत केवळ शब्दांनाच अंकित करायचे नसते तर त्या चरित्रनायक/नायिकेलाही अंकित करावे लागते. आपण शब्दांकन करित आहोत म्हणजे केवळ लेखनिकाचे काम करित नसून

नवनिर्मिती, नवसृजनच करित आहोत ही जाण जर त्याने बाळगली तरच त्या लेखनाचा अस्सलपणा शाबूत राहू शकतो. हे भान त्याने बाळगले पाहिजे. एका अर्थाने शब्दांकनकार सहोदर मातृत्वाचाच सोहळा (सरोगेट मद्र) अनुभवत असतो, हे पुन्हा एकदा नमूद करायला हवे. 'सरोगेट मद्र' जशी दुसऱ्याचे 'बीज' आपल्या रक्तमांसाने स्वतःच्या उदरात वाढवते, स्वतः मातृत्वाच्या वेणा सहन करते. पण त्याचवेळी तिला ही जाणीव असते की हे 'अपत्य' आपले नाही. ते केवळ आपल्या उदरात वाढलेले आहे. 'निर्मिती' नंतर किंवा 'जन्मानंतर' या अपत्यावर आपला अधिकार राहणार नाही. ज्याचं 'बीज' त्याचाच 'अधिकार'. असा शुद्ध व्यवहार असला तरी त्यातून त्या 'सरोगेट मद्र'ची योग्यता, मोठेपणा काही कमी होत नाही. 'आपल्या' उदरात वाढवलेले अपत्य मालकाला देतानाही त्यागाचा असीम आनंद तिला होतच असतो. शिवाय त्या 'सृजनाचा'ही अनुभव तिच्यासाठी महत्त्वाचा असतोच. अगदी हाच आणि असाच अनुभव शब्दांकन करताना येत असतो. (म्हणूनच शब्दांकनासाठी मराठी 'सहोदर लेखन/लेखक-लेखिका किंवा इंग्रजीत सरोगेट ऑथर अशी पर्यायी संज्ञा वापरण्यास हरकत नाही.)

शब्दांकन करणाऱ्या व्यक्तीने मूळ चरित्रनायक/नायिकेच्या भावना, मानसिकता, स्वभाव, वैचारिकता, शैली, बोलीभाषा इ. घटक आपल्यात रिचवून निर्मिती करायची असते. हे सारं 'आपण' करित असलो तरी ते 'आपलं' नाही हे भान त्याला सतत ठेवावे लागतेच. त्यामुळे आपल्या व्यक्तिमत्त्वाची आणि आपल्या बोलीची छाया पडू न देता, ज्या व्यक्तीचे आत्मकथन मांडायचे आहे त्या व्यक्तीचेच ते वाटले पाहिजे अशा तऱ्हेने लेखन करण्याचे आव्हान त्याला पेल्यावे लागते. बोलणाऱ्याची ओघवती वाणी कित्येकदा जशीच्या तशी आणता येत नाही. त्यात कित्येकदा सूक्ष्मसा बदल करून, मूळ व्यक्तिमत्त्वाचा बाज सांभाळून त्याला धक्का न लावता तो ओघवतेपणा टिकवावा लागतो. तरच ते लेखन अकृत्रिम व स्वाभाविक वाटते. यासाठी उदाहरणच द्यायचे तर 'मास्तरांच्या सावली'चे देता येईल. या आत्मकथनाचे शब्दांकन करताना मला कृष्णाबाईच्या बोलीचा अभ्यास, निरीक्षण करताना जाणवले की त्या सहजपणे स्त्रीलिंगी क्रियापदांऐवजी पुल्लिंगी स्वरूपाची रूपे

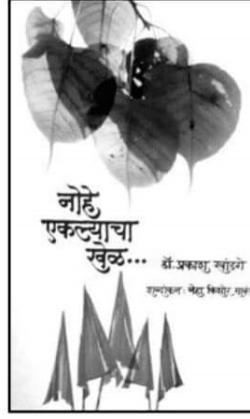
शब्दांकनाच्या बाबतीत पहिला प्रश्न निर्माण होतो, तो म्हणजे येथे लेखक कुणाला म्हणावे? ज्याचं 'आत्मकथन' लिहिले जाणार आहे त्या चरित्रनायक/नायिकेला की ज्याने ते आत्मकथन शब्दांकित केले त्याला? आत्मकथनाचे पुस्तक पूर्ण आकाराला आले की पुन्हा एक प्रश्न डोके वर काढतो? हे पुस्तक नेमके कोणाचे? शब्दांकन करणाऱ्याचे की मूळ चरित्रनायकाचे? त्यामुळे पुरस्कार देण्याची वेळ आली तर तो शब्दांकनकाराला द्यावा की मूळ चरित्रनायक/नायिकेला द्यावा? याबाबत मला माझा अनुभव सांगावासा वाटतो. मी शब्दांकित केलेल्या 'मास्तरांची सावली' या आत्मकथनाला माहीम सार्वजनिक वाचनालयाचा 'कथालेखिका उषा दातार पुरस्कार' मिळाला. हा पुरस्कार मला व कृष्णाबाई सुर्वे यांना विभागून देण्यात आला होता. पण असे अनुभव तुरळक असतात. कारण अनेकदा असेच गृहीत धरले जाते की शब्दांकनाची प्रक्रिया पूर्ण झाल्यावर, पुस्तक प्रकाशित झाले की शब्दांकनकर्त्याची त्या 'आत्मकथनाशी' किंवा पुस्तकाशी नाळ कापली जाते म्हणून शब्दांकनकर्ता हा 'सरोगेट मद्र'ची भूमिका बजावत असतो असे मला वारंवार वाटते. किंबहुना शब्दांकन कला म्हणजे एकप्रकारचे 'सहोदर मातृत्व'च असते. म्हणूनच शब्दांकन करताना शब्दांकन करणाऱ्या व्यक्तीला काही गोष्टींचे भान ठेवावे लागते. अन्यथा विनाकारणच ताण, संघर्ष, गैरसमज निर्माण होण्याची शक्यता असते.

शब्दांकनकर्त्याने पहिली गोष्ट लक्षात ठेवायला हवी ती म्हणजे १) ज्या व्यक्तीच्या आत्मकथनाचे किंवा आत्मकथनपर लेखाचे शब्दांकन करायचे आहे त्या व्यक्तीला विश्वासात घेऊन, आपल्याविषयी खात्री द्यावी. २) चरित्रनायक/ नायिकेशी होणाऱ्या चर्चा, मुलाखतीबाबत गोपनीयता राखणं हा या प्रक्रियेतील महत्त्वाचा टप्पा असतो. या प्रक्रियेत मूळ चरित्रनायक व शब्दांकनकर्ता या दोन्ही पक्षांची भावनिक गुंतवणूक सारखीच असावी लागते. किंबहुना सारखीच असली तरच त्या पुस्तकाला योग्य तो न्याय देता येतो. अन्यथा ते लेखन काहीसे कृत्रिम वाटण्याची शक्यता असते. त्याचबरोबर 'शब्दांकन' हा सहोदर मातृत्वासारखाच 'व्यवहार'ही आहे हेही विसरून चालत नाही. मूळ चरित्रनायक व शब्दांकनकर्ता यांच्या परस्परांविषयीच्या व्यक्तिगत भावना आणि लेखनप्रक्रियेतील

वापरतात. उदा. - 'मी जातो', 'मी तुला फोन करतो' अशी वाक्यरचना जर मी शब्दांकनात केली असती तर वाचकाच्या मनात कदाचित संभ्रम निर्माण झाला असता की आपण एखाद्या पुरुषाचेच आत्मकथन तर वाचत नाही आहोत ना! म्हणून त्यांच्या बोलण्यातल्या रांगडेपणाला धक्का न लावता तो ओघवतेपणा टिकवण्याचा प्रयत्न केला. (वाचक, समीक्षकांनीही या गोष्टीचे कौतुकच केले, ही माझ्या दृष्टीने समाधानाची गोष्ट आहे.)

शब्दांकन करणाऱ्या लेखकाला समोरच्या पक्षाची, (ज्याचे आत्मकथन शब्दांकित करायचे आहे त्याची) तो ज्या क्षेत्रातील आहे त्या क्षेत्राविषयी, कारकीर्दीविषयी माहिती असावी लागते किंवा करून घ्यावी लागते. तरच वैशिष्ट्यपूर्ण संकल्पना, विचार नेमकेपणाने तो मांडू शकतो. अन्यथा सगळं लेखन 'आतून' लिहिलेले वाटणार नाही. उदाहरणार्थ मी डॉ. प्रकाश खांडगे यांचे आत्मकथन शब्दांकित करताना 'लोकसाहित्य', 'लोकनृत्य', 'लोकविधी' याबाबत थोडेफार वाचन केले असल्यामुळे ते लोकसाहित्याबाबत आणि लोकनृत्याबाबत मांडत असलेले विचार नेमकेपणाने शब्दांकित करणे सोपे गेले.

शब्दांकनकाराला मूळ चरित्रनायक किंवा नायिकेची मुलाखत घेताना पूर्वतयारी करून जावी लागते कारण समोरची व्यक्ती आपल्या आयुष्यातील घटना सलग आणि क्रमाने सांगेलच असे नाही. आठवतील तशा किंवा एका घटनेशी संबंधित दुसरी घटना अशा पद्धतीने सांगत असते. शब्दांकनकर्त्याला मात्र त्याची जुळणी सुनियोजित अशी करावी लागते. कधी कालानुक्रमे कधी प्रसंगानुरूप तर कधी फ्लॅशबॅक तंत्राने करावी लागते. (हे स्वातंत्र्य नेहमीच त्याला घेता येईल असे नाही, कधी-कधी ते समोरच्या व्यक्तीच्या इच्छेनुसार बदलावेही लागते) एखादा प्रसंग खुलवणे, फुलवणे किंवा एखाद्या प्रसंगाचा संकोच वा विस्तार परिणामकारक करणे, एखाद्या घटनेचा दुसऱ्या घटनेशी संबंध जोडणे, पाल्हाळिकता कमी करणे, विशिष्ट गोष्टीची पुनरुक्ती, पुनरावृत्ती टाळणे ही कामे कौशल्याने करावी लागतात. अनेकदा संपूर्ण संहिता तयार झाल्यानंतर एखादी महत्त्वाची घटना सांगायची राहून गेल्याचे समोरच्या पक्षाच्या लक्षात येते, अशा वेळी त्या प्रसंगाची पुनर्रचना नेमकेपणाने करावी लागते. अन्यथा ढिगळ लावल्यासारखे 'उपरे' प्रसंग वाटू शकतात. सूज वाचकाच्या ते लक्षातही येतात. 'मास्तरांची सावली' या आत्मकथनात मनाला भावणारा आणि भिडणारा असा एक प्रसंग आहे- (अनेक समीक्षकांनी, वाचकांनी खास त्याचा उल्लेख केला आहे) कृष्णाबाईंच्या पहिल्या बाळंतपणाचा- ओलेती बाळंतीण भूक लागली म्हणून रस्त्यावर गायीला ठेवलेलं 'पान' किंवा 'वाडी' उचलून खाते, हा प्रसंग कृष्णाबाईंनी मला अगदी ओघाओघात 'संहिता' पूर्ण झाल्यावर ऐकवला होता. पुस्तक छपाईला देण्याआधी चार दिवस! मला तो प्रसंग वगळायचा नव्हता. त्यांच्या

वयोमानानुसार त्यांना तो मधेच (शेवटी) आठवला होता. मी पुन्हा विशिष्ट प्रसंगांची पुनर्रचना करून 'ढिगळ' वाटणार नाही अशा तऱ्हेने तो जोडला. अशा तऱ्हेच्या हिकमती शब्दांकनकाराला कराव्या लागतात.

शब्दांकनकाराच्या अंगी परमन प्रवेशाचे आणि परकायाप्रवेशाचे सामर्थ्य असावे लागते. विशिष्ट प्रसंगी चरित्रनायक/नायिकेची मानसिकता कशी असेल? ती व्यक्ती कोणत्या क्षणी कोणता विचार करत असेल हे सारं त्या व्यक्तीच्या ठिकाणी स्वतःला कल्पून मांडावे लागते. त्या व्यक्तीच्या आयुष्यात घडलेल्या प्रसंगाशी जितके तादात्म्य पावावे लागते, तितकेच ताटस्थ्यही राखावे लागते. तसेच योग्यवेळी वास्तवाचे भान ठेवून तटस्थपणे लेखनाकडे पाहताही आले पाहिजे. अनेकदा काय होते की मूळ चरित्रनायक/नायिका आपल्या आत्मकथनाबाबत इतके आग्रही असतात की आपल्या आयुष्यातील सारेच्या सारे प्रसंग किंवा बारीकसारीक घटनाही याव्यात याबाबत आग्रही असतात. अशावेळी शब्दांकनकर्त्याने सारासार विचार करून, ते प्रसंग काळाला, वास्तवाला धरून उचित आहेत किंवा नाहीत हे चरित्रनायकाला पटवून देण्याची गरज असते.

शब्दांकित आत्मकथनात आणखी एक महत्त्वाचा घटक असतो तो म्हणजे संकलन आणि संपादन हा होय. संकलन आणि संपादन हे मूळ चरित्रनायक/नायिका तसेच शब्दांकनकार यांच्या परस्पर सामंजस्यातून घडावे लागते. अर्थातच काय घ्यावे व काय वगळावे? याचा पूर्ण अधिकार मूळ चरित्रनायकालाच असतो; तरीही शब्दांकनकाराला त्याची पूर्ण कल्पना देऊन त्याच्या सहकार्याने हे करावे लागते. म्हणूनच संहिता लिहून पूर्ण झाली की त्याचे सलग वाचन तटस्थपणे होणे गरजेचे असते. याबाबत उदाहरण द्यायचे झाले तर डॉ. प्रकाश खांडगे यांच्या 'नोहे एकल्याचा खेळ' या आत्मकथनाची संहिता पूर्ण लिहून झाल्यावर जेव्हा त्याचे वाचन झाले तेव्हा काही प्रसंग अनावश्यक असल्याचे जाणवले. तर काही गोष्टींनी उगाचच वाद उपस्थित होईल, काही प्रसंगांमुळे काही माणसे दुखावतील याची जाणीव झाल्याने ते सारे प्रसंग वगळायचे ठरले, आणि पुनर्रचना करण्याचे ठरले. वास्तविक पाहता डॉ. खांडगे स्वतः उत्तम लेखक, समीक्षक असूनही मला शब्दांकन करण्याचा मान दिलाच. पण काही प्रसंग वगळल्यानंतर पुनर्रचना करतानाही स्वतः ढवळाढवळ न करता मला पूर्ण स्वातंत्र्य दिलं कारण या साऱ्या संहितेच्या रचनेमागे शब्दांकनकर्त्याची एक विशिष्ट दृष्टी वा भूमिका असते याची त्यांना पूर्ण जाण होती त्यामुळे एक प्रकारची सलगता आणि अखंडता त्यात दिसून येते. जेव्हा चरित्रनायक किंवा चरित्रनायिका निरक्षर किंवा लेखनाची अजिबातच जाण नसलेली असेल तेव्हा शब्दांकनकाराला पुरेपूर स्वातंत्र्य (अनिर्बंध नव्हे) घेता येते. पण अनेकदा असेही घडते की चरित्रनायक/नायिकेला लेखनाची जाण असते, ते तरीही काही ना काही कारणामुळे

स्वतः लेखन न करता शब्दांकन करायला देतात त्यावेळी काही वेगळ्याच अडचणी निर्माण होतात. (ललित मासिकाने 'शब्दांकन' प्रक्रियेवर २००५ मध्ये एक विशेषांक काढला आहे. यात मान्यवर शब्दांकनकारांनी अनेक अडचणी सांगितल्या आहेत, स्वानुभव सांगितले आहेत.)

पहिली अडचण म्हणजे संहिता पूर्ण झाल्यावर कोणते प्रसंग ठेवायचे अथवा वगळायचे याविषयी शब्दांकनकाराला कोणतीही कल्पना न देता परस्पर ते प्रसंग काढले जातात. (अर्थात तो अधिकार मूळ व्यक्तीचा असला तरी त्याची कल्पना शब्दांकनकर्त्याला देणे अपेक्षित असते) दुसरी अडचण म्हणजे शब्दांकनकर्त्याला विश्वासात न घेताच आपल्या मनाप्रमाणे काही बदल करून, निवडक ठिकाणी 'स्व' लिखित ठिगळं जोडली जातात. अशावेळी शब्दांकनकर्त्याच्या भूमिकेवर व शैलीवर त्याचा परिणाम होतोच. सूत्र वाचकांच्या नजरेतून हा बदल सुटत नाही. हेही लक्षात घेतले पाहिजे.

शब्दांकनाची संहिता पूर्ण झाल्यावर, ती संहिता उत्तम वठली तर अनेकदा मूळ चरित्रनायक/नायिकेची नियत फिरू शकते, (ललित 'शब्दांकन' विशेषांकातील अनुभव वाचून पाहावेत) अशावेळी मग शब्दांकनकर्त्याला 'श्रेय' न देण्याकडेच अनेकांचा कल असतो. किंवा शब्दांकनाऐवजी 'लेखनसाहाय्य' असा शब्दप्रयोग करण्याचा आग्रह असतो. यासाठी आधीच काही नियमावली तयार करून, अगदी स्टॅम्पपेपरवर तशा पद्धतीचे 'अॅग्रीमेंट' बनवून घेणे केव्हाही उत्तम. साहित्यासारखी भावनिक प्रक्रिया असली तरी विशिष्ट बाबतीत केवळ मौखिक आश्वासनांवर किंवा शब्दांवर विश्वास न ठेवता 'व्यवहार' चोख पाळल्यास कटू प्रसंगांना तोंड द्यावे लागणार नाही याची दक्षता उभयपक्षांनी घेतली पाहिजे. मागाहून निर्माण होणारे वाद टाळण्यासाठी म्हणून शब्दांकनकाराने काही गोष्टींची दक्षता घ्यायला हवी-

- १) चरित्रनायक/नायिकेची मुलाखत घेताना लिखित मुद्दे टिपण्यापेक्षा रेकॉर्डरचा वापर करावा.
- २) प्रत्येक मुलाखतीच्या वेळी पूर्वतयारी म्हणून विशिष्ट मुद्दे डोळ्यांसमोर ठेवून प्रश्नावली तयार करावी.
- ३) प्रत्येक मुलाखतीतून सुटलेल्या, राहून गेलेल्या गोष्टींचा तिढा पुढच्या मुलाखतीत सोडवावा.
- ४) शब्दांकनकाराला न पटलेल्या, संभ्रमित करणाऱ्या गोष्टीची

पुनःपुन्हा खातरजमा करून घ्यावी कारण समोरच्या व्यक्तीच्या बोलण्यात अनेकदा परस्परविरोधी विधाने, विचार असू शकतात. रेकॉर्डिंग केल्यामुळे तो दस्तावेज पुरावा म्हणून सांभाळता येऊ शकतो.

- ५) शब्दांकनकाराने आपल्या सोयीनुसार प्रकरणांची रचना करून त्यानुसार प्रश्न तयार करावेत. ध्वनिमुद्रणाची प्रक्रिया संपल्यावर लेखनप्रक्रिया सुरू करावी. आत्मकथनात प्रकरणांची रचना करावी की सलग, एकसंध रचना असावी याविषयी मात्र समोरच्या पक्षाशी सामंजस्याने चर्चा करून मग लेखनाची 'रचना' करावी.
- ६) शब्दांकन करताना चरित्रनायक/नायिकेच्या मूळ स्वभावाला आणि त्याच्या भाषाशैलीला तडा जाणार नाही याची खबरदारी घ्यावी.
- ७) सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे शब्दांकनकाराचा 'स्व' डोकावणार नाही. हे 'आपलं' कथन नाही याची सजग खबरदारी शब्दांकनकर्त्याने घ्यावी.

शब्दांकनकाराच्या बाबतीत खेदजनक बाब ही की त्यासाठी कोणताही स्वतंत्र पुरस्कार नाही. तरीही एखादे वेळेस पुस्तकाला पुरस्कार मिळालाच तर तो अर्थातच मूळ चरित्रनायक/नायिकेला दिला जातो. (हा ज्याचा त्याचा प्रश्न) आणि हा प्रश्न निर्माण होतो की हा पुरस्कार कोणाचा? पुरस्कार नक्की कुणाला द्यायचा? पुरस्कारातील नेमका किती वाटा शब्दांकनकर्त्याला द्यायचा? वगैरे (कदाचित म्हणूनच संहिता पूर्ण झाल्यावर शब्दांकनकाराचे श्रेय द्यायला समोरच्या पक्षाकडून नाराजी असते किंवा त्याला सोयीस्करपणे विसर पडतो.)

('मास्तरांच्या सावली' बाबत कृष्णाबाई सुर्वे नेहमीच शब्दांकनकाराला श्रेय देतात. हा त्यांच्या मनाचा मोठेपणाच आहे.) अर्थात अशावेळी एक गोष्ट लक्षात ठेवायला हवी की वाचकांनी, रसिकांनी दिलेल्या आणि केलेल्या उत्स्फूर्त कौतुकापेक्षा मोठा पुरस्कार तो कोणता?

- नेहा किशोर सावंत

भ्रमणध्वनी : ९९२०१८०१८३

nehasawant003@yahoo.co.in

मूल्य १६० रुपये

सवलतीत १०० रुपये

अंतस्त - मधुवंती सप्रे

लहानपणापासून पाहिलेल्या, भेटलेल्या स्त्रियांनी लेखिकेला अस्वस्थ केलं. एकीकडे आपल्या देशात, महाराष्ट्रात अनेक स्त्रियांनी परिस्थितीवर मात करून गगनभरारी घेतली. त्याही स्त्रिया लेखिकेला खुणावतात. आज वाटतं, तेव्हा लेखिका शिकलेली असती तर त्या स्त्रियांचे प्रश्न सोडवले असते? कदाचित नाही. पण त्यांना सहानुभूती दाखवू शकले असते. वच्छीवर डॉक्टरांनी उपाय करायला लावले असते. एक ना दोन, अनेक गोष्टी मनात फेर धरतात. असं वाटतं, निदान गावातल्या शाळेयोग्य मुलींना शिक्षणाचे महत्त्व तर सांगितलं असतं...

अपघाताने गवसलेली ती!

योगिनी राऊळ

माझी कविता आता 'चळवळीच्या साथीने चालणारी कविता' म्हणून ओळखली जातेय आणि 'personal is political' या सिद्धांतानुसार ठाम राजकीय भूमिकाही घेऊ पाहतेय. बदलत्या वातावरणात असं करणं धोकादायक असलं तरी आवश्यक आहे.

वयाच्या सतराव्या-अठराव्या वर्षी जसे सगळेच स्वप्नाळू लोक प्रेमात पडतात, तशी मी पण पडले.

किशोरदा-रफीसाहेब- गुलाम अली-पंकज उधास-अरुण दाते यांच्या दर्दभऱ्या गाण्यांचा तो काळ. मी आणि माझा प्रियकर तासून तास या गाण्यांत बुडलेले असायचो. पुढे, कानांना गोड वाटणारं संगीतच केवळ आपल्याला आवडत नाही, तर त्यातले शब्द, कवितासुद्धा मोहवतेय, हे कळायला लागलं. पण दरम्यान, माझं आणखी एक प्रेमप्रकरण सुरू झालं.

१९८४ सालच्या मे महिन्यात मी स्त्री मुक्ती संघटनेच्या कलापथकाच्या प्रेमात पडले. हे प्रेम इतकं टोकाला गेलं की प्रियकराला टाळून, त्याच्याबरोबर घालवण्याचा वेळ कमी करून मी झपाटल्यासारखी या कलापथकासोबत देशभर हिंडायला लागले. परिणामी पुढच्या पाच वर्षांत संघटनेच्या 'मुलगी झाली हो' नाटकाच्या सलग साडेचारशे प्रयोगांत मी काम केलं. इथेही संगीत होतं, गाणी होती, कविता होती, पण एकदम निराळ्या बाजाची. प्रेमविहळ, दर्दभऱ्या शब्दांना इथे स्थान नव्हतं. विरह, आत्ममग्नतेचा मागमूस नव्हता. इथे होती वास्तवाची प्रखर जाणीव. साहीर-शैलेंद्रच्या शब्दांमुळे हवेत गिरक्या घेणारी मी, अण्णाभाऊ साठे-अमरशेख-विलास जैतापकर-सुकन्या आगाशे अशांच्या रोकड्या शब्दांनी जमिनीवर आले.

अर्थसंपृक्त, आशयघन, सृजनात्मक नवनिर्मिती
अशा दुर्बोध शब्दांचे फेकून देते मी जोखड
आणि धरते माझ्या सुबोध लडिवाळ मायमराठीचा हात
मी घेते खांद्यावर
समस्त सोप्या मराठी सारस्वताची पताका
आणि चालू लागते
जनचळवळीची वारी
तुकोबा, मुक्ताई, जनी, बहिणाई
घेतात मला जवळ
आणि साक्षात
ते काळेसावळे अलौकिक

साकारतं माझ्या भाबड्या शब्दांत
मी टाकते एक मिश्रिकल कटाक्ष
सभोवतालच्या शब्दांच्या देशीविदेशी

कसरतींकडे

आणि हसते दिलखुलास....

हसल्यावर माझे डोळे आपोआप

बंद होतात

आणि माझे दुर्लक्षच होतं,

अर्थसंपृक्त, आशयघन, सृजनात्मक नवनिर्मिती, वगैरे... वगैरेकडे!

हे असं काहीबाही मध्येच सुचायचं, पण तरीही माझ्यात एक अस्वस्थ कविता दडलीय आणि ती कागदावर झरझर उतरेल, असा विचार मी कधीच केला नाही. यथावकाश प्रियकराचं रुपांतर नवऱ्यात झालं, शिक्षण पूर्ण होऊन गलेलड्ड पगाराची नोकरी लागली आणि वस्तीपातळीवरचं जगणं ओलांडून आम्ही बंदिस्त खुराड्यांच्या संस्कृतीचा भाग झालो. स्त्रीवाद-मार्क्सवादाचा अभ्यास, रात्र-रात्र चालणारे अभ्यासवर्ग, नाटकांचे दौरे, रस्त्यावर उतरून काढलेले मोर्चे, दिलेल्या घोषणा सगळंच इतिहासजमा झालं. प्रथेप्रमाणे संसार, मुलांची शिक्षणं मार्गाला लागली, नोकरीत वरवर वाटचाल सुरू झाली, पण मातीला आकार देण्याच्या काळात जो सामाजिक जाणिवेचा रंग मातीत मिसळला, तो काही केल्या सुकेना.

दहा-पंधरा वर्षे अशी विचारांच्या तळ्यात-मळ्यात गेल्यावर मात्र आपण प्रस्थापित, बूर्जा झाल्याची टोचणी हळूहळू मेंदूच्या एका कोपऱ्यातून निघून मेंदूभर पसरायला लागली. जिथे वावरतो, काम करतो, राहतो तिथल्या अन्यायाविरुद्ध, विषमतेविरुद्ध आवाज उठविण्याची जाणीव आतून म्हारक्या म्हशीसारखी दुशा देऊ लागली. नोकरीच्या ठिकाणी युनियनचं थोडं-बहुत काम करून पाहिलं, पण लवकरच लक्षात आलं की सांघिक पातळीवरसुद्धा महिला सहकारी ही मिरवण्याचीच गोष्ट करून टाकलीय पुरुषांनी. महिला युनियनच्या पदाधिकारी झाल्या तर ऑफिसबाहेर होणाऱ्या चर्चा, पगारवाढीतले कटस, पिण्याच्या टेबलावरच्या सेटलमेंट्स यावर मर्यादा घेतात, त्यामुळे चिकित्सक, हुशार महिलांना युनियनच्या कामापासून लांब ठेवणंच चांगलं, असा एक सर्वमान्य सूर असतो

कामगार चळवळीत. वरवर मात्र बाईंच्या सामाजिक अडचणींचे पाढे तोंडावर फेकले जातात. हे सतत बाई म्हणून घरात, घराबाहेर खड्यासारखं वेगळं काढणं एका वळणावर असताना झालं आणि मी लिहून गेले....

आपल्या मांड्यांमध्ये

मेंदू नसल्याचे पुरुषी सनातन दुःख

मांडले जात असते पुरुषांच्याच कलाकृतींतून अनाहूतपणे तेव्हा

समस्त स्त्रिया झाकून ठेवतात आपल्या मांड्या

आणि त्या मांड्यांमध्ये असलेला तल्लख मेंदू

त्या उघड्या टाकत नाहीत

आपल्या मांड्या....

झोपत नाहीत लगेच

मांड्या जवळ घेतल्यावर....

घोरत नाहीत कधीच

मेंदूवर आघात झाल्यावर....

त्या थोपटत राहतात फक्त

मांड्यांमध्ये मेंदू नसल्याचे दुःख जोंबाळणाऱ्या पुरुषांना

आईच्या मायेने!

स्त्रियांच्या मांड्यांमधला मेंदू

कार्यरत असतो अखंड

म्हणून तर जग चाललेय बिनबोभाट...

हे लिंगपुरुषा,

तुझा उद्वेग समजू शकते मी,

माझ्या झाकलेल्या मेंदूमुळे...

ही कविता सोशल साईट्सवर बऱ्यापैकी फिरली आणि 'आ बैल मुझे मार' अशी गत झाली. कवितेत कोणत्याही पुरुषाचं नाव नव्हतं तरी घरापासून मित्रमंडळींपर्यंत सगळ्यांनीच थोडं समजुतीने घ्यायचा, शांत राहायचा सल्ला दिला. 'उगाच असल्या वादग्रस्त कविता कशाला लिहितेस आणि इकडे-तिकडे पोस्ट करतेस? सुख बोचतंय का तुला?'

डोळ्यांना दिसणाऱ्या भौतिक प्रगतीमागे वाट चुकलेल्या नाट्य-प्रवेशाचा काळा पडदा आहे, हे कोणाला पटतच नव्हतं किंवा बाईंची वैचारिक घुसमट होऊ शकते, याची कल्पनाच समाजाला नव्हती. 'प्रत्येक गोष्टीला स्त्री-पुरुष भेदभावाची परिमाणं कशाला लावायची? इतक्या बायका नाही का जगतात निमूट; मग तुलाच का ही बंडखोरीची खाज? आणि आता पंचवीस वर्षे, आदर्श बायको-सून-आई-काकी-मामी वगैरे बिरुदं मिरवून झाल्यावर परत कशाला हवी ती स्त्री-मुक्ती चळवळीची आणि निधर्मीवादाची भिकेची लक्षणं....' जसजशी माझी वैचारिक बांधिलकी भिकेची लक्षणं ठरायला लागली, तसतसा नोकरी सोडून पुन्हा चळवळीशी जोडून घेण्याचा माझा इरादा पक्का होत गेला.

पायातले पैजण आणि जोडवी फेकल्यावर

त्यांना येईना अंदाज

कुठवर निघालेय मी नक्की...

त्यांच्या नकळत

कंबरपट्टा, दंडातल्या वाक्या नाकारल्यावर

समोर आणली त्यांनी

लालभडक गाजरं

कमनीय देहाची, सुडौल बांध्याची

आणि

घातलं मला साकडं सुदृढतेचं

डोक्यावरचं कुंकू पुसल्यावर

ते आणखी वैतागले...

त्यांनी शोधून काढलं

अडगळीत पडलेलं देवाधर्माचं, शालीनतेचं जोखड

आणि

ठेवायचा प्रयत्न केला माझ्या मानेवर

जेव्हा मी घातला

माझ्याच गळ्यातल्या

मंगळसूत्राला आणि अंगावरच्या साडीला हात,

ते झाले भयाण अस्वस्थ....

स्वतःच्याच धोतरात पाणीपाणी !

अखेरीस

निस्संग होऊन

मी फक्त लावला एक चष्मा डोळ्यावर...

उंचावलं माझं बोट

तर शहरभर दंगे चालू झाले नेभळटांचे

आणि

येत-जाता स्त्रीला मखरात बसवणारे...

माझ्याच वळचणीला आले भेदरून गेलेले!

आता मला माझी खरी कविता सापडली होती आणि जगण्याचा खरा उद्देशसुद्धा. वीस-बावीस वर्षे चळवळीशी फारकत घेतलेली मी, नोकरी सोडून स्त्री मुक्ती संघटनेच्या 'प्रेरक ललकारी' मासिकाचं काम बघायला लागले. मधली काही वर्षे आकड्यांशी जुळलेले ऋणानुबंध तोडले आणि अक्षरांशी मैत्री वाढवली. मासिकाच्या निमित्ताने समविचारी माणसांशी बोलणं वाढलं, कवितेमुळे मित्र-मैत्रिणींचे वर्तुळ विस्तारत गेलं आणि लिखाणासाठी वैचारिक, अभ्यासपूर्ण वाचन प्रयत्नपूर्वक करावं लागलं. आजूबाजूला घडणाऱ्या घटनांचा राजकीय, सामाजिक, ऐतिहासिक संदर्भ शोधण्याची एक नवीच खोड मला लागली. या सगळ्यातून माझी मीच मला नव्याने गवसत गेले.

कोणतीही जनचळवळ बेटासारखी समाजाच्या एका भागात वाढू शकत नाही. स्त्रियांच्या प्रश्नांवर रान उठवायचे तर धर्म-जाती-

वर्गाच्या भितीदेखील खिळखिळ्या कराव्या लागतात. त्या करतांना अनेकदा स्वतःच्या हितसंबंधांना, वैयक्तिक फायद्यांना चूड लावावी लागते. पांघरलेले ऊबदार बुरखे फेकून वास्तवाच्या थंड बर्फाचे चटके सोसावे लागतात. हे सगळं उमगत गेलं, अंगवळणी पडत गेलं आणि वैयक्तिक आयुष्यातले अडचणीचे डोंगर लांगण्याची ताकद मिळत गेली. नव्याने धरलेला चळवळीचा आणि कवितेचा हात आणखी घट्ट होत गेला. खऱ्या मानवतेची वाट सापडल्याचा विश्वास माझ्या पुढच्या कवितांतून दिसायला लागला.

चट्टेरीपट्टेरी चड्डी आणि विरलेली बनियान घालून
आपल्याच खिडकीतल्या कुंड्यांना

मोजून-मापून

पाणी घालणारा

समोरच्या खिडकीतला पुरुष

दररोज दिसतो मला...

आपल्या अपेक्षांचे ओझे

निर्धास्तपणे

त्याच्या खांद्यावर टाकून

मोकळी झालेली त्याची आई...

माहितेय मला

संसाराच्या धबडग्यात

बायकोपण हरवून,

कर्तेपण मिरवणारी त्याची सुंदर बायको...

तीही आवडते मला

बापाच्या खांद्यावर हात टाकून,

वेळीअवेळी पैसे मागून,

समानतेची भाषा करणारी त्याची तरुण मुलगी

आगाऊ वाटते मला....

.....

पण...

सगळी नाती घराबाहेर उभी करून

खसाखसा केस धुवून

ओलेल्या अंगाने बिनधास्त

पाणी घालत असते मी

माझ्याच खिडकीतल्या कुंड्यांना

तेव्हा काय वाटत असेल त्याला?

हे मात्र कळत नाही मला...

अशा मस्त पावसाळी दिवसात

ढग भरून आलेले असताना

आपल्या खिडकीतूनच

नुसता चहाचा कप उंचावून

मला एकदा चिअर्स म्हणायला

खरं म्हणजे काय हरकत आहे त्याला?

मात्र,

ती टिपिकल चट्टेरीपट्टेरी चड्डी

आणि विरलेली बनियान

खसाखसा धुवून काढल्याशिवाय

तो असे धाडस करणार नाही....

याची पक्की खात्री आहे मला!

स्त्रीमुक्तीचा विचार हा अनैसर्गिक नाही, जगावेगळा नाही आणि पुरुष-विरोधी तर नाहीच नाही. एका सशक्त, सुदृढ समाजाचं स्वप्न प्रत्यक्षात यायचं असेल तर स्त्री-पुरुष समानतेच्या विच-राला पर्याय नाही. पण या बाबतीत स्त्रिया जितक्या दुविधेत आहेत, तितकेच पुरुषही. वर्षानुवर्षांच्या चुकीच्या संस्कारामुळे त्यांची स्त्रियांकडे बघण्याची दृष्टी कलुषित झाली आहे, माणूस-पणाची वाट दुस्तर झाली आहे. त्यामुळे, स्त्रीवादी कवितांमध्ये जे स्त्रीच्या दुर्बलपणाचं रडगाणं असतं ते टाळून स्त्री आणि पुरुष दोघांचीही बाजू मांडणाऱ्या, त्यांच्यातल्या संघर्षाच्या खऱ्या कारणांचा शोध घेणाऱ्या कविता मी लिहिते गेले. (अर्थात कविता कधीच ठरवून लिहिली जात नाही. त्यात उमटणारा विचार/ उद्वेग उत्स्फूर्त असतो, नंतरची शब्दांची कलाकुसर मात्र व्याकरणाच्या अंगाने, लयीच्या अंगाने करावी लागते.) आपोआपच मला समग्र माणूसपणाचा शोध घेणाऱ्या कविता सुचाल्या लागल्या. कधी स्वतःच्या आयुष्यातले तर कधी संघटनेच्या कामातले अनुभव त्यात येत गेले.

आपल्याकडे 'कौटुंबिक हिंसाचारविरोधी कायदा' २००५ साली अंमलात आला, त्यानंतर विविध कौटुंबिक सल्ला केंद्रात येणाऱ्या तक्रारींमध्ये 'लिव्ह-इन'मध्ये राहणाऱ्या मुलींच्यादेखील तक्रारी यायला लागल्या. याचं प्रमाण कमी असलं तरी त्यातली हिंसा, मानसिक छळ हा कौटुंबिक कायद्यांतर्गत कसा आणता येईल, असा नवाच प्रश्न आमहाला पडला. इथे कुटुंब नव्हतं तरी मानसिक घुसमट होतीच आणि तीसुद्धा दोघांची!

आपण कायदेशीर नवरा-बायको असतो

तर सोपंच होतं सगळं

म्हणजे, पोलिसांकडे जाऊन

तुला सहजच दाखवता आला असता

मी रागाने फाडलेला तुझा शर्ट,

किंवा

तुझी-माझी भेदरून रडणारी मुलं

मीसुद्धा

विनासंकोच दाखवला असता पोलिसांना

माराने सुजलेला उजवा डोळा,

माझ्या दंडावर उठलेले चामड्याच्या पट्ट्याचे वळ

पान खात-खात पोलिसांनीही

ठरवलं असतं सहज....

दोन हजार पाचच्या कौटुंबिकखाली टाकायची केस, की

लावून टाकायचा चारशे अठ्ठ्याणव-ए
डायरेक्ट हुंड्यासाठी छळ म्हणून.
मग चालत राहिली असती केस
चार-पाच वर्ष सुशेगात...
चकाचक शहरातल्या
गचाळ कौटुंबिक न्यायालयात!

पण
गोची अशी आहे की,
तू नाही दाखवू शकत मी तुला दिलेले
शाब्दिक चटके,
नाही सांगू शकत कोणालाच
मी कसा करते तुझा विनयभंग
शहराच्या अगदी गजबजलेल्या रस्त्यावर
किंवा
करते तुला जायबंदी... थंड रात्री
मैत्रीच्या उबदार पांघरूणात!

मलाही नाही
फोटो काढून दाखवता येत
माझ्या काळजावर खोल उठत गेलेले
तुझ्या बेपर्वाईचे ओरखडे,
तुझ्या 'भ'ने सुरू होणाऱ्या शिव्यांनी उडालेल्या
माझ्या सुसंस्कृत मेंदूच्या
काळ्या-पांढऱ्या ठिकऱ्या
आणि
रात्र-रात्र तुझ्या आठवणींनी केलेला
माझा लैंगिक-शारीरिक छळ !

तुझ्या-माझ्या घरच्यांचे राहू दे....
कायद्याच्या आणि पोलिसांच्या सोयीसाठी तरी
करूया आपण आता लग्न....

कारण,
सर्वात वरच्या कोर्टात
आपल्यासारख्या नास्तिकांचे कोणी ऐकेल
असं मला तरी वाटत नाही
आणि
कायद्याने नातं जोडल्याशिवाय
ते निधड्या छातीने तोडताही येत नाही !

आयुष्याच्या या वळणावर आता कामाचे अनुभव शब्दांतून आपसूक
उमटायला लागले आहेत. वैयक्तिक आयुष्यातला संघर्ष संपल्यात
जमा आहे. त्यामुळे पूर्वसुरींचा काहीच पगडा नसलेली माझी
कविता आता 'चळवळीच्या साथीने चालणारी कविता' म्हणून
ओळखली जातेय आणि 'personal is political' या सिद्धांतानुसार
ठाम राजकीय भूमिकाही घेऊ पाहतेय. बदलत्या वातावरणात असं
करण धोकादायक असलं तरी आवश्यक आहे; कारण सामाजिक

जीवनातले धोके दाखवणं आणि स्वतःदेखील ते धोके पत्करणं,
हेच खऱ्या कवितेचं काम आहे.

ग्राहकपेठेत मिळतात आता
तळहाताएवढ्या सुबक, आटोपशीर,
सुगंधी, डिझायनर गोवऱ्या.
घराच्या शुद्धीसाठी उत्तम असतात म्हणे...
पुन्हा हाताळायला सोप्या,
आग धुमसल्यावर लांब चिमट्याने
सहज सारता येतात आगीत.
आणि हो,
गायीबद्दल आणखीही बरीच माहिती आहे मला!

म्हणजे असं बघा...
तुम्ही रस्त्यावरून जाणाऱ्या
गाईच्या अंगावरून
सहज फिरवू शकता हात,
तसाच
एखाद्या बाईच्याही.

तुम्ही गाईच्या हगण्या-मुतण्याचे
करू शकता मार्केटींग,
आणि
शौचाला गेलेल्या मुलींवर
करू शकता बलात्कार

गायीला झटक्यात करू शकता
तुम्ही बाहेरून गाभण
आणि
बाईवरच्या सारोगसीच्या अत्याचाराला
ठरवू शकता मातृत्वाचा अधिकार
अरे हो....

पण हे सगळं मी का सांगतेय तुम्हांला ?
जिथे गाय, बाई किंवा कोणताही मुका प्राणी
सहजच वापरला जातो खेळण्यासारखा
सत्तेच्या खेळात,
तिथे कायदा आणि संविधान
समजविण्याची ही कसली सवय लागलीय मला ?
हे सगळं मी का सांगतेय तुम्हाला ?

- योगिनी राऊळ

भ्रमणध्वनी : ९८३३५८१४६९

yogini.raul@gmail.com

बोली : स्त्रियांची मिरासदारी

डॉ. प्रतिमा इंगोले

महाराष्ट्रात पूर्वी मातृसत्ताकपद्धती अस्तित्वात होती. त्या काळी विकार दबून होते, पण मातृसत्ताक पद्धतीच्या विलयाबरोबर हे माझे, ते माझे करता-करता विकार बळावले आणि अहंकार तर इतका बळावला की तो माणसापेक्षा मोठा व्हायला लागला, पण बोलीचा हाच गुणधर्म आहे की, तुम्हाला अहंकार गाडूनच तिच्यापर्यंत जाता येते. लोकभाषेकडे तुम्हाला तेव्हाच जाता येते जेव्हा तुम्ही लोकमानसाला शरण जाता आणि लोकमानसापर्यंत जायचे तर तुम्हाला आधी अहंकाराला मूठमाती द्यावी लागते. त्यामुळेच बोलीचा अभ्यास करणाऱ्या सर्वांचाच अहं दडपलेला असतो.

बोली ही स्त्रियांची मक्तेदारी आहे. ती आमची पिढीजात अर्जित संपत्ती आहे कारण गाथासप्तशतीपासून स्त्रियांनीच बोली राखली आहे. त्यांना कायमच प्रमाणभाषा बोलण्याची मनाई होती. मग ती भाषा कोणतीही असो. ती कायमच बोलीचा आधार घेत अभिव्यक्त होत आली आहे बोलीबाबत स्त्रियांना अधिकार प्राप्त होतो. एखाद्याचे जसे वतन असते तसेच हे बोलीचे वतन स्त्रियांचे आहे.

रसिकांना मी बोलीभाषेची अभ्यासक असल्यामुळेच 'मायबाप' म्हणू शकते. मायबापहो! हा शब्द खरा गाडगेबाबांचा. ते बोलीचे कैवारी होते. वऱ्हाडी लोकभाषेचा भाषाशास्त्रीय अभ्यास करण्याचा मी प्रयत्न केला. त्यावेळी मला गाडगेबाबांच्या कीर्तनांचाच आधार घ्यावा लागला. दुसरी लीळाचरित्राखेरीच साधनेच उपलब्ध झाली नाहीत. जेव्हा मी विदर्भाचा भौगोलिकदृष्ट्या शोध घेतला तेव्हा पूर्णापट्टीची वऱ्हाडी अधिक असल आहे हे माझ्या लक्षात आले. कारण पूर्णानदीचा प्रदेश विदर्भाच्या मध्यभागी आहे. परिणामी इतर भाषांच्या संपर्काच्या दृष्टीने अलिप्त आहे. त्यामुळे वऱ्हाडी बोलीचे सारगर्भ-निखळ स्वरूप पूर्णाकाठी नांदते आहे आणि

अखिल भारतीय बोली महामंडळाच्या सहाय्या संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून डॉ. प्रतिमा इंगोले यांनी 'बोलीजागर' केला. त्यांच्या भाषणातील हा निवडक अंश.

नवल याचे वाटते की, गाडगेबाबांनी नेमके हे ओळखले होते. अख्खा महाराष्ट्र हिंडून आल्यावर त्यांनी लोकमाता पूर्णेच्या काठी आपली लोकभाषेची अभ्याससाधना नित्यनेमानं सुरू ठेवली होती. पूर्णाकाठच्या प्रचंड गर्दीच्या लोकयात्रेत अख्खा वऱ्हाड सामील होत होता. तीन तालुक्यांच्या काठावर वसलेले ऋणमोचन अधिकाधिक लोकाश्रयी होते. भाषिकदृष्ट्या सुरक्षित आणि भरवशाचे होते. गाडगेबाबांनी हे ओळखून लोकबोलीचा प्रचार व प्रसाराची धुरा खांद्यावर घेतली कारण तीच मराठीची जननी आहे हे त्यांनी तेव्हाच ओळखले होते. मूळ लोकभाषा म्हणूनच ते तिचा पुरस्कार करत होते. लोकांची भाषा हीच खरी भाषा आणि तीच श्रेष्ठ भाषा!

डॉ. ग.मो. पाटील, लोकभाषेचे व्याकरण या लेखात म्हणतात, "केवळ पूर्वग्रहदूषित आणि अहंगंडाची बाधा झालेल्या लोकांनी स्वतःला शिष्ट मानून आपली भाषा ती नागरी आणि इतरांची जे आपल्यापेक्षा शिक्षणाने, सत्तेने, द्रव्याने आणि अधिकाराने हीन आहेत त्यांची भाषा गावंढळ ठरविणे हा अन्याय आहे. (लोकसाहित्य भाषा आणि संस्कृती-पृ. ३५. संपादक-सरोजिनी बाबर) आजवर आपण सर्वच हा अन्याय सोसत आलो आहोत. त्यामुळे चुकीचे पायंडेही पडले आहेत. आता आपल्याच परिसरातील लोकप्रिय कादंबरीचे उदाहरण जर घेतले तर ती लोकांनी डोक्यावर घेतली आहे. त्यात रमाबाई नटूनथटून सती निघाल्या आहेत. अगदी हळदीकुंकवाला निघालेल्या स्त्रीसारख्या! स्वतःला जाळून घेणाऱ्या स्त्रीने केलाही असेल नटपट्टा! पण त्यामुळे पूर्वीच्या स्त्रिया अशाच नटूनथटून सती जात होत्या हा पायंडा पडला. तसा समज समाजात रूढ झाला. आता रमाबाईला मूलबाळ नव्हते पण एखाद्या दूधपित्या बाळाच्या आईलाही असेच नटूनथटून

सती जावेसे वाटत असेल का? एखादीलाही मुलासाठी जगावेसे वाटले नसेल? एखादीलाही आरडाओरडा करावासा वाटला नसेल पण प्रमाणभाषेच्या परखड वापरामुळे असले वास्तव दडपले जाते. उलट सती जाणे म्हणजे खूपच चांगले पुण्याचे काम असे समाजात पसरविले जाते, पण लोकभाषेत असले छपवाछपवीचे बोलणे चालत नाही. बोली थेट बोलते, खरी बोलते, रोखठोक बोलते म्हणून माणसाच्या मनापर्यंत पोहचते. त्याच्या तळाला ढवळून काढते. 'अकातली गाय, काटे खाय', चारच शब्द पण अख्ख्या सृष्टीतील भाकरीचे तत्त्वज्ञान ही म्हण मांडून जाते. भाकरीसाठी माणूस किती अगतिक होतो. त्यातल्या त्यात स्त्री! कोरभर भाकरीसाठी इज्जत गमावलेल्या स्त्रिया हर दुष्काळात भेटतात, पण आता तर पाण्यासाठीही तोच जुलुम सोसावा लागणार ह्याची भीषण चित्रे आत्ताच बोलीतून उमटत आहेत. मृत्यूशय्येवर असणाऱ्या वडिलांना पेलाभर पाणी पाजावे म्हणून दुष्काळात फक्त गावच्या जमिनदाराच्या विहिरीला असणाऱ्या पाण्यासाठी आपली इज्जत गमावलेल्या मुलीची वऱ्हाडी बोलीतील कथा मी वाचली आहे. खरं तर बोलीतून लिखित वाङ्मयनिर्मिती झाली की बोलीला भाषेचा दर्जा प्राप्त होतो. त्या दृष्टीने वऱ्हाडी बोलीला भाषेचा त्यातही वऱ्हाडच्या प्रमाणभाषेचा दर्जा प्राप्त व्हायला हवा, पण तसा अद्याप दिला गेला नाही. त्यालाही कदाचित वऱ्हाडी माणसांचा करंटेपणाच कारणीभूत असावा. नाहीतर आत्तापर्यंतचा भाषेचा इतिहास घडता वेगळे चित्र दिसते.

कोणत्याही बोलीला लिखित स्वरूप प्राप्त झाले की, भाषा स्थिरावते. तिला बोलीपेक्षा उन्नत स्वरूप प्राप्त होते. या दृष्टीने प्राकृत ग्रंथ 'गाथासप्तसई' म्हणजेच 'गाथासप्तशती' वऱ्हाडातील वाशीमला लिहिला गेला किंवा संपादित केला गेला आणि प्राकृत बोलीला प्राकृत भाषेचा दर्जा प्राप्त झाला. अर्थातच तेव्हा महाराष्ट्राची प्रमाणभाषा वऱ्हाडाची त्यातही वाशीमची प्राकृत होती. वऱ्हाडच्या भाषेने महाराष्ट्रावर प्रमाणभाषा म्हणून तेव्हापासून जे राज्य केले ते ज्ञानेश्वरीपर्यंत! कारण त्यानंतरही विवेकसिंधू व लीळाचरित्र ग्रंथ होतेच. अकराव्या शतकात विवेकसिंधू आणि बाराव्या शतकातील लीळाचरित्र वऱ्हाडीपूर्व बोलीतून लिहिला गेला अथवा संपादित केला गेला. तेव्हा महाराष्ट्राची प्रमाणभाषा वऱ्हाडीपूर्व भाषा होती तिलाच महाराष्ट्र अथवा देशी म्हणत होते. तीच मराठीचे आद्यरूप होती. ह्याचाच अर्थ मराठीची निर्मिती संस्कृतपासून नव्हे तर वऱ्हाडच्या बोलीपासून झाली आहे.

संस्कृत कधीही बोलीभाषा नव्हती आणि स्त्रियांना संस्कृत बोलण्यास मज्जाव होता. त्या-त्या काळात स्त्रिया त्या-त्या काळातील बोलीतच बोलत होत्या. मग ती बोली कोणतीही असो. आपल्या कविता, ओव्याही त्या बोलीतच रचत होत्या. म्हणूनच लोकवाङ्मयाची भाषा बोलीच आहे आणि तोच वारसा चालवत बहिणाबाईंचे काव्य त्यांनी बोलीतच रचले आहे.

बहिणाबाईंच्या साहित्याने बोली ही स्त्रियांची हक्काची भाषा असल्याचे सिद्ध केले आहे, कारण प्राचीन काळी स्त्रियांना लेखनाची

डॉ. प्रतिमा इंगोले

बंदी होती. ऋग्वेदकाळी वाक् आभूणी, लोपामुद्रा, यमी यांनी रचलेल्या ऋचा आहेत. मध्ये संस्कृतमध्ये लिहिणारी विजयांकाही आहे. पण पुरुषप्रधानसंस्कृती रुजल्यानंतरचा काळ हा स्त्रियांच्या लेखनबंदीचाच काळ होता म्हणून स्त्रियांनी मौखिकनिर्मिती केली. त्यात कथा, कहाण्या, ओव्या, गीतं, म्हणी आदींचा समावेश आहे म्हणूनच स्त्रियांना कायमच प्रमाणभाषेपेक्षा बोली आपली वाटत आली आहे.

त्या-त्या काळात स्त्रियांनी आपले अनुभव, सुखदुःख भावनांचे आवेग, आपल्या व्यथावेदना बोलीतूनच व्यक्त केल्या आहेत. हे महाराष्ट्रापुरतेच नाही तर भारतभराचे चित्र आहे. भारतभरातून लेखिका आपल्या लेखनात आपल्या नेहमीच्या सरावाने बोलीचाच अवलंब करतात आणि बोलीमुळेच त्यांचे साहित्य झळाळून उठताना दिसते. अमृता प्रितम, महादेवी शर्मा, इंदिरा गोस्वामी यासारख्या मान्यताप्राप्त लेखिकांनी बोलीचा अवलंब केलेला दिसतो. म्हणजे केवळ लोकसाहित्यच नव्हे तर ग्रामीण दलित आणि आदिवासी लेखिकांचे साहित्य हा बोलीचाच प्रांत आहे.

सध्याचा काळ तर असा आहे की, मराठीचं अंग चोरून वावरते आहे. तेव्हा तिच्या बोलींना कितपत भाव दिला जात असेल असा प्रश्न आहे. केवळ साहित्यातील वावर वाढला म्हणून भाषेचा दर्जा सुधारेल असा आत्ताचा काळ नाही कारण साहित्यच अडगळीत गेल्यागत वाटते आहे. गावोगाव इंग्रजीचा वापर आणि इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांचा प्रभाव वाढतो आहे. शेतमजुराचा मुलगाही तालुक्याच्या गावी इंग्रजी माध्यमाच्या शाळातून शिकतो आहे. बोली आपली मिरासदारी आहे असे मानणाऱ्या आणि बोलीच्या उपभोक्त्या स्त्रियाही आता इंग्रजी शब्द अहमहमिकेने वापरू लागल्या आहेत. ते शब्द चुकीच्या जागी वापरल्याने निरनिराळ्या गमतीजमती घडताहेत.

इंग्रजीच्या वाढत्या वापराच्या हव्यासापायी मराठी शाळा मात्र

खटाखट बंद पडताहेत आणि त्याचे दूरगामी परिणाम तर सर्वांनाच भोगावे लागणार आहेत कारण मायबोलीच खरे वाघिणीचे दूध आहे. इंग्रजीला तो दर्जा देण्यात आपल्याच पायावर कुऱ्हाड मारण्यासारखे आहे. शेवटी आपल्या बोलीतून जे शिकतो तेच आपणास उमगते नाहीतर केवळ घोकंपट्टी होते. असल्या शिक्षणामुळे माणसे नाहीतर यंत्रे तयार होणार आणि ती रोबोसारखीच राबत हिंडणार ?

बोलीचे भरणपोषणाचे सामर्थ्य कालातीत आहे, पण मुळात ते आतापर्यंत कोणाला मान्यच नव्हते कारण भाषेविषयीच्या धारणाच चुकीच्या आधाराला धरून होत्या. 'संस्कृत भाषेच्या विकृतीतून प्रादेशिक भाषा निर्माण झाल्या.' या पारंपरिक चुकीच्या विचारसरणीमुळेच प्रादेशिक भाषांच्या अभ्यासाची स्थिती अत्यंत केविलवाणी झाली आहे. मराठी भाषेच्या स्वरूपाविषयी आणि तिच्या उद्गम आणि विकासासंबंधी मराठी भाषेच्या अभ्यासकांच्या अत्यंत चुकीच्या आणि विकृत कल्पना आहेत. त्यामुळे प्राचीन मराठीच्या अभ्यासाची गती खुंटून त्याला डबक्याचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. प्रायः मराठी भाषेचे सर्वच अभ्यासक मराठी संस्कृतीची विकृती आहे असे मानतात.' (डॉ. प्र.रा. देशमुख - नवभारत ऑगस्ट १९६८ - मराठी भाषा का जगवावी?) त्यामुळे कायमच बोलींना व ती बोलणाऱ्यांना अप्रतिष्ठित करण्यात आले.

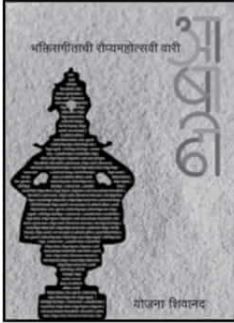
आज केवळ कागदोपत्रीच सरकारी कार्यालये अथवा न्यायालये यातून मराठीचा वापर करावा असे फर्मान निघाले आहे.

त्यावर उलटसुलट चर्चा चालू आहे, पण तसे क्वचितच घडते. हे झाले सरकारी कार्यालयांबाबत पण विद्यापीठातून तरी कुठे बोलीभाषांचे पेपर असतात? किमान विद्यापीठात तरी त्या त्या परिसरातील बोलींचा अभ्यास, संशोधन व्हायला हवे. बोलीचा समावेश अभ्यासक्रमात व्हायला हवा. जेणेकरून विद्यार्थ्यांना बोलीची गोडी लागेल आणि तिच्या सामर्थ्याची प्रचीती येईल. उलट अशा बोलीच्या अभ्यासाला प्रोत्साहन म्हणून शिष्यवृत्ती अथवा सुवर्णपदक वगैरे ठेवून विद्यार्थ्यांना तिकडे आकर्षित करायला हवे. आपणही घरादारात बोलीचा वापर वाढवायला हवा. नोकरदारांनी, कार्यालयातील माणसांनी तरी त्या-त्या परिसरातील बोलीचा वापर करायला काय हरकत आहे? जेणेकरून येणाऱ्या शेतकऱ्यांना बाचकल्यागत होणार नाही. किमान कृषीखाते, न्यायालये, बँका इत्यादीतून तरी बोलीचा वापर केला तर मराठी अधिक समृद्ध होणार आहे कारण बोलीच्या वापराने बोलीतील अनघड, अनवट शब्द मराठीत रुजू होणार आहेत. आत्ताही बोलीतील लेखनामुळे कितीतरी सामर्थ्यशाली शब्दसंपदा मराठीला मिळाली आहे. बोलींचा विकास भाषेलाही समृद्ध करित असतोच. (प्रस्तुत भाषण इचलकरंजी येथे मे महिन्यात झालेल्या बोली संमेलनातील आहे.)

- डॉ. प्रतिमा इंगोले

भ्रमणध्वनी : ९८५०११७९६९

॥ग्रंथाली॥✱

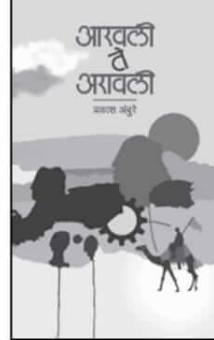
आषाढी

भक्तिसंगीताची रौप्यमहोत्सवी वारी

योजना शिवानंद

मूल्य ३५० रुपये
सवलतीत २०० रुपये

गायिका श्रीमती योजना शिवानंद यांनी योजना प्रतिष्ठानतर्फे १९९२ ते २०१६ या २५ वर्षात आषाढी एकादशीच्या निमित्तानं भक्तिसंगीताच्या २७ मैफिली यशस्वीपणे सादर करून या उपक्रमाचा रौप्यमहोत्सव यशस्वीरीत्या पूर्ण केला. त्यातून एक मोठा भक्तिप्रकल्प, त्यामागच्या विविध सामाजिक, सांस्कृतिक आणि व्यक्तिगत संदर्भांचा एक व्यापक पटच आपल्यासमोर उभा राहतो. योजनाच्या अथक धडपडीचा हा आलेख.

आरवली ते अरावली

प्रकाश अंबुरे

शब्दांकन : वैभव वझे

मूल्य २०० रुपये
सवलतीत १२० रुपये

कोकणातल्या आरवलीसारख्या खेड्यातील शेतकरी कुटुंबातून सुरू झालेला लेखकाचा प्रवास राजस्थानातल्या अरावलीसारख्या विशाल पर्वतराजीत पोचलाय. 'डाका' नावाच्या कंपनीत कारकून म्हणून कामाला लागतो. या कंपनीत आपल्या गुणांनी विश्वास संपादन करतो आणि विविध भड्यांसाठी उष्णतारोधक म्हणून लागणारे क्वार्टझ आणि वाळूचे उष्णतारोधक मिश्रण (रॅमिंग मास) तयार करण्याच्या अनवट व्यवसायात येतो. सहकाऱ्यांना मदतीचा हात देत स्वतंत्र व्यवसायाला प्रोत्साहन देत लेखक सामाजिक भान जपतो. सारंच अविश्वसनीय आणि कौतुकास्पद. मुळातून वाचावं आणि प्रेरणा घ्यावं असं हे आत्मकथन.

आकाशवाणी 'अक्षयवाणी'

प्रभा जोशी

नवलाख तळपती दीप विजेचे येथ,
उतरली तारकादळे जणु नगरात
परी स्मरते आणि करते व्याकूळ केव्हा...
त्या माजघरातील मंद दिव्याची वात
कवी कुसुमाग्रजांच्या काव्यपंक्तीं-
मधील ही नंदादीपाची प्रतिमा माध्यमांच्या
कल्लोळात झगझगत्या रोषणाईत शांतपणे
तेवणाच्या आकाशवाणीशी नातं सांगते.

'आकाशवाणी' हे समृद्ध संपन्न वारसा घेऊन वाटचाल करणार प्रभावी सरकारी माध्यम ! देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यावर भारतभर नव्याने स्थापन झालेली कित्येक आकाशवाणी केंद्रं गेली काही वर्ष सुवर्ण आणि हिरक महोत्सव साजरा करून पुढे आली आहेत. त्यात सगळ्यात जुन्या अशा आकाशवाणी मुंबई केंद्राने या वर्षी ९१ वर्ष पूर्ण केली. आकाशवाणी हे नामकरण होण्यापूर्वी 'इंडियन ब्रॉडकास्टिंग कंपनी'ने २३ जुलै १९२७ रोजी मुंबईहून प्रसारण सुरू केलं आणि भारतीय 'रेडिओ' पर्वाची सुरवात झाली. 'आकाशवाणी' हे बिरुद घेतलेल्या या माध्यमाची सुरवात म्हणजे भारतासारख्या खंडप्राय देशाचं श्रवण क्रांतीच्या दिशेनं पडलेलं पाहिलं शुभलक्षणी पाऊल होतं. 'आकाशवाणी' या नव्या बिरुदामुळे साहेबी थाटाचा अभिनिवेश गळून पडला आणि आकाशवाणी लोकाभिमुख झाली. जनसामान्यांचं तिकडे लक्ष वेधल गेलं.

मुंबई हे तर महत्त्वाचं केंद्र. या नव्या ध्वनी माध्यमाचा आवाका मोठा होता. संगीत आणि उच्चारित शब्द हे या माध्यमाचे दोन आधारस्तंभ. या दोहोंचा विविध अंगांनी झालेला विस्तार हे आज पर्यंत टिकून राहिलेलं आकाशवाणीचं मुख्य रूप.

पूर्वीच्या अखंड मुंबई इलाक्यात महाराष्ट्र, गुजरात आणि कर्नाटकाचा काही भाग सामील होता त्यामुळे अशा मोठ्या जनसंख्येचा विचार करून कार्यक्रमाचं स्वरूप ठरत गेलं, जे काही अंशी आजही कायम आहे. मुंबई केंद्राची 'संवादिता वाहिनी' आजही गुजराथी, कन्नड, सिंधी, उर्दू अशा भाषांमधले कार्यक्रम सादर करते त्याला भाषिक आणि प्रांतिक इतिहास आहे.

तसं पाहता आज नव्वद वर्ष उलटलेल्या या माध्यमाची ऐतिहासिक परंपरा हेच त्याचं बलस्थान आहे असं म्हटलं तर

सर्वात जुन्या मुंबई आकाशवाणी केंद्राने
नुकतीच ९१ वर्षे पूर्ण केली. आकाशवाणीची
समृद्ध परंपरा उलगडत आहेत गेली २७ वर्ष
कसदार कार्यक्रम सादर करणाऱ्या
निर्मात्या प्रभा जोशी.

वावगं ठरणार नाही. आकाशवाणीच्या या परंपरेचं संचित अमूल्य आहे. त्यातून इतिहास घडला, घडवला गेला आणि आजही घडतो आहे.

फक्त शास्त्रीय संगीत म्हटलं तरी या परंपरेने जे साम्राज्य उभं केलं ते अतुलनीय आहे. आकाशवाणी दर शनिवारी रात्री

साडे नऊ वाजता सादर करत असलेल्या संगीताच्या अखिल भारतीय कार्यक्रमांला (नॅशनल प्रोग्राम) पासष्ट वर्षांची लखलखती प्रभावळ आहे. भारतात सर्वदूर पसरलेल्या महान कलाकारांचं गायन-वादन नव्याने विशेष ध्वनिमुद्रण करून, नव्वद मिनिटं पूर्ण भारतभर प्रसारित करण्याची ही अखंडित परंपरा जगभरात एकमेवाद्वितीय आहे. आजही भारतातले जेष्ठ तसच युवा कलाकार संगीताच्या अखिल भारतीय कार्यक्रमात गायला मिळणं हा सन्मान समजतात. पंडित रविशंकर, उस्ताद अली अकबर खान, गंगुबाई हंगल, मल्लिकार्जुन मन्सूर, भीमसेन जोशी, पं. रामनारायण, पं. हरिप्रसाद चौरसिया आणि कित्येक गुणवंतांची हजेरी या कार्यक्रमात लाभली. त्यांचं गायन वादन भारतभर श्रोत्यांनी एकाचवेळी त्या प्रसारणाद्वारे मनमुराद ऐकलं. नॅशनल प्रोग्राम किती महत्त्वाचा आणि गौरवाचा आहे त्याचं एक दुर्मीळ उदाहरण सांगावंसं वाटतं. पन्नासच्या दशकात भीमसेन जोशींचा पहिला नॅशनल प्रोग्राम झाला, जो सूरश्री केसरबाई केरकर यांनी मुंबईत ऐकला. त्यांनी भीमसेनजींना तार पाठवली. ती अशी : 'रेडिओच्या पेटीतून तुमचं सुरेल गाणं ऐकलं. बरं वाटलं.' भीमसेन जोशींनी ती तार आयुष्यभर जपून ठेवली.

शास्त्रीय संगीताचा मोठा संगीत संस्कार घडवणारे आकाशवाणी संगीत संमेलन ही सुद्धा अशीच आगळीवेगळी कल्पना. गेली बासष्ट वर्ष ऑक्टोबर किंवा क्वचित प्रसंगी सप्टेंबर महिन्यात, मुंबईसकट भारताच्या पूर्व पश्चिम उत्तर दक्षिण दिशेच्या विविध केंद्रात एकाच दिवशी मान्यवर कलाकारांची संगीत सभा आयोजित होते. यामध्ये श्रोत्यांना आवर्जून बोलावलं जातं. दिवाळीपासून दररोज रात्री हे ध्वनिमुद्रण देशभरातली केंद्रं प्रसारित करतात. सहा दशकांची ही परंपरा संगीत क्षेत्रातील देशभरातलं आदानप्रदान आहे आणि शास्त्रीय संगीताचा अमूल्य वारसा जतन करण्याचा तो सर्वत्र

मुंबई आकाशवाणीच्या ९१व्या वर्धापनदिनानिमित्ताचे आयोजित विंदा साहित्यदर्शन

पोचवण्याचा प्रयास आहे. मुंबई केंद्राचं यात मोठं योगदान आहे कारण भारतातले अनेक महान कलाकार या शहरात वास्तव्याला होते आणि आजही आहेत. दररोज चार तास शास्त्रीय संगीतासाठी राखीव ठेवणाऱ्या मुंबई केंद्रात आजही शास्त्रीय संगीताची नवनवीन ध्वनिमुद्रणं होत राहतात. उदयोन्मुख कलाकारांना व्यासपीठ मिळतं. दिग्गज आपल्या कलेने आकाशवाणीचा सन्मान करतात. बाहेरची प्रसारमाध्यमं आपल्या शास्त्रीय संगीताच्या दुर्लभ दुर्मिळ परंपरेची दखल घेत नाहीत. त्या पार्श्वभूमीवर आकाशवाणीचं हे शांतपणे चाललेलं सांगीतिक कार्य लक्षात ठेवलं पाहिजे.

या लेखाच्या सुरुवातीला उल्लेख केल्याप्रमाणे उच्चारित शब्द आणि संगीत यावर आकाशवाणीचा डोलारा उभा आहे. उच्चारित शब्द अर्थात भाषणं, मुलाखती, नाटकं, श्रुतिका, रूपक, नाट्यमालिका, अभिवाचन यातून मोठा शाब्दिक जागर झाला. तो केवळ साहित्यिक नव्हता तर मुलाखती, भाषणे आणि अन्य आकृतीबंधातून आकाशवाणीने समाजकारण, अर्थकारण, पर्यावरण, राजकारण महिलांचं सबलीकरण अशा अनेक कळीच्या विषयांवर मंथन घडवलं. 'आकाशवाणी मुंबई'च्या 'वनिता मंडळ', 'परिसर', 'शेतीचे कार्यक्रम', 'साहित्यसौरभ', 'विज्ञान', 'कामगार सभा' या कार्यक्रमातून याचं उदंड रूप वेळोवेळी दिसलं. माध्यमाची सजगता, जागरूकता आणि कर्तव्य याचं दर्शन या कार्यक्रमांमधून घडत राहिलं आणि पुढेही अखंडपणे हे काम अविरत चालतच राहिलं. मराठी भाषेचं संवर्धन आणि त्याचं सौंदर्य याचा श्रोत्यांवर एक नकळत संस्कार प्रसारणातून घडतो ही सहज घडणारी प्रक्रिया आहे.

ज्ञान आणि मनोरंजन या दोन वेगळ्या विचारांना एकत्र आणणारी विचारधारा हे आकाशवाणीचं ब्रीद अनेक कार्यक्रमातून साधलं जात. रेडिओवरून प्रसारित होणारी सुगम गीतं ही श्रोत्यांसाठी आनंदपूर्वणी. 'आकाशवाणी मुंबई'वरून प्रसारित होणाऱ्या 'मंगल प्रभात', 'आपली आवड', 'भावधारा', 'आठवणीतली गाणी' यातून भक्तिगीत आणि भावगीत तसंच चित्रपटगीत याचा सुरेल प्रवाह खळखळत राहिला. 'आकाशवाणी मुंबई'मध्ये ध्वनिमुद्रित झालेल्या गीतांनी इतिहास लिहिले. मुंबई केंद्रात केशवराव भोळे, जितेंद्र अभिषेकी, श्रीनिवास खळे, यशवंत देव प्रभृतींनी अपूर्व कामगिरी केली.

पु. ल. देशपांडे यांच्या 'बिल्हण', 'व्याध' अशा सांगीतिका असोत, माणिक वर्माना 'मंगल प्रभात'साठी बसवलेली खास

भक्तिगीतं असोत किंवा अठरा वर्षे वयाच्या हृदयनाथ मंगेशकरांनी आशा भोसले यांच्याकडून गाऊन घेतलेले 'चांदणे शिंपित जाशी'सारखं प्रयोगशील गीत असो हे आविष्कार मुंबईत घडले. श्रीनिवास खळे यांच्या 'शुक्रतारा' या आकाशवाणीच्या 'भावसरगम' या कार्यक्रमासाठी ध्वनिमुद्रित केलेल्या गीताने भावसंगीताला नवं वळण दिलं. शब्दप्रधान गायकीचे प्रवर्तक यशवंत देव यांनी 'विसरशील खास मला' हे गीत सुधा मल्होत्रा यांच्याकडून गाऊन घेतलं आणि यथावकाश त्याची आशा भोसलेंच्या स्वरात ध्वनिमुद्रिकाही निघाली. मुंबईमध्ये आकाशवाणी गायकवृंदाची स्थापना झाली, ज्याची धुरा कानू घोष आणि यशवंत देव यांनी वाहिली. अनेक उत्तमोत्तम समूहगीतं एकेकाळी निर्माण झाली.

'भारतमाता परम वंद्य करा', 'जगी घुमवा रे', 'आनंदकंद ऐसा हा हिंददेश माझा', 'उल्हासाचे रंग भरले नभांतरी' अशा आकाशवाणी गायक वृंदाच्या गीतांनी एका पिढीचं पोषण झालं.

आजही आकाशवाणी मुंबईमध्ये उत्साही निर्माते अधिकारी नवनिर्मितीमध्ये गुंतलेले असतात. आजूबाजूला घडणाऱ्या घटना प्रसंग, संस्मरणं याची दखल आवजून घेतली जाते. निमंत्रित श्रोत्यासमोर सादरीकरणे होतात.

गेल्या वीस-पंचवीस वर्षांत मोठ्या वावटळीच्या वेगाने सगळं बदलत असताना हे माध्यमही तांत्रिकदृष्ट्या बदलत गेलं. एकेकाळी स्पूल टेपवरचं ध्वनिमुद्रण डिजिटल झालं. नव्या पद्धतीत एडिटिंग रेकॉर्डिंग सोयीचं झालं. महत्त्वाकांक्षी कार्यक्रम, मालिका हाती घ्यायला पूर्वीपेक्षा अधिक धैर्य आलं.

दूरदर्शनचं आगमन झाल्यावर रेडिओचा बहर ओसरला असं म्हटलं जातं, ते काही अंशी खरं आहेच. बदलत्या काळात आकाशवाणीने माफक बदल स्वीकारले पण आपली परंपरा जपली. गेल्या दशकात आर्थिक उदारीकरणाच्या धोरणातून खाजगी वाहिन्यांचा विस्तार झाला. धडाकेबाज प्रचार करत त्या लोकप्रिय झाल्या. या वाहिन्या जणू धावत सुटल्या, वाचाळ बोलू लागल्या पण आकाशवाणीने मर्यादा सोडली नाही. खाजगी वाहिन्यांच्या आक्रमणाला शासकीय नियमात बांधलेल्या आकाशवाणीने कसं तोंड द्यावं हे कुणी सांगितलं नाही पण आकाशवाणी केंद्रांनी आपापल्या चौकटीत त्याची उत्तर शोधली. सादरीकरणातला शांतपणा, साहित्य, संगीत, सामाजिक विचारधारा जपणारे उत्तम निर्मितीमूल्यांचे दर्जेदार कार्यक्रम हे बलस्थान आहे हे नंतर सिद्धच झालं.

देशाच्या प्रगतीच्या वाटचालीत महत्त्वाची भूमिका बजावणाऱ्या या माध्यमाचं महत्त्व अनन्यसाधारण आहे, परंतु त्याकडे बघण्याची शासकीय दृष्टी आणि एकूणातच आपल्या पाचवीला पुजलेली अनास्था आत निष्ठेने कार्यरत कर्मचाऱ्यांना संभ्रमित आणि निराश करतेच. तरीमुद्दा 'बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' या मंत्राला जागत शांतपणे काम करत राहणाऱ्या या मंडळींनी आणि त्यांना 'आगे बढो' म्हणणाऱ्या श्रोत्यांनी आकाशवाणीचं वर्ध्दणू रूप जागतं ठेवलंय.

- प्रभा जोशी

भ्रमणध्वनी : ९८२२११०८३३

prabhajo77@gmail.com

मोर

अनुजा जोशी

मोर म्हटलं की सगळ्यात आधी 'नाच रे मोरा आंब्याच्या वनात' आठवतं. 'थुई थुई नाच माझ्या अंगणी मोरा' आठवतं. दोन्ही हातांनी टिचक्या वाजवत, पुट्ट्याचा निळा पिसारा पाठीला बांधून बालवाडीत केलेला नाच आठवतो. त्यातलं, 'झाडांची भिजली इरली रे'ची

इरली डोक्यावर घेतलेली अॅक्शन आणि आता तुझी पाळी वीज देते टाळी, फुलव पिसारा नाच.' या ओळींना एकमेकाला दिलेली टाळी आठवते. सगळा नाच डोळ्यांसमोर येतो, पण कुण्या मोर नावाच्या पक्ष्याचा हा नाच नसून आपण स्वतःच मोर आहोत आणि भरून आलेल्या आभाळाखाली पिसारा फुलवत नाचतो आहोत असं आपल्यातल्या मोराला क्षणभर वाटून जातं, हीच मोर या पक्ष्याची वेगळी ग्रेस आहे. मनामनांवर गारुड करणारं मोर हे निळावंती मायेचं निळं स्वप्न आहे!

किती लहानपणापासून मोर आपलं भावजीवन व्यापून टाकतो! त्याला प्रत्यक्ष बघितलेला असो नसो, कल्पनेला निळा पिसारा लावून मोर कधीचाच आपल्या मनात नाचू लागलेला असतो. रांगणारं मूल बसायला लागलं की आपलं 'इथे-इथे बस रे मोरा, चारा खा पाणी पी, भुरं उडून जा' म्हणत त्याच्या तळहातावर बोट नाचवणं सुरू होतं आणि 'भुरं उडून जा' म्हणताना दोन्ही हात उंचावून खुदूखुदू हसणाऱ्या बाळाला पहिल्यांदा मोराचा अर्थ समजतो. पुढे पुस्तकात, चित्रात, नाचात, गाण्यात, रांगोळीत, दिवा, कुयरी, दागिने, दारं खिडक्या, भिंती, तोरणं, कपडे शाल-चादरींवर, साडीच्या पदरावर सगळीकडे मोर नाचू लागतो..

माझी आई मोराची एक गोष्ट सांगते. गोष्टीत एक ओवी आहे किंवा ओवीत एक गोष्ट आहे आणि तेवढ्याच चार ओळी आईला माहीत आहेत.

खडका कोथिंबीर
राघू आंब्यावर
देवादारी मोर
भाऊ माझा..

लोकसाहित्यापासून नवसाहित्यापर्यंत मोराचे अनेक संदर्भ विखुरलेले आहेत. शिल्प, चित्र, संगीत अशा सर्व कलांमध्येही मोराची अनेक प्रतिबिंबे उमटली आहेत. मोराने आयुष्याला दिलेले देणे साकारणारा हा लेख.

दोघं भावंडं असतात. बहीण व भाऊ. बहीण आपल्या लहान भावाची खूप काळजी घ्यायची, पण दुदैव असं की त्यांची सावत्र आई त्यांना खूप छळायची. एक दिवस सावत्र आई दोघांना लाडू खायला देते. भावाला खूप भूक लागलेली असते म्हणून ताई

आपल्या वाट्याचा लाडूही भावालाच देऊन टाकते. दोन्ही लाडू भाऊ खातो. खातो आणि थोड्याच वेळात काळानिळा पडतो.. मृत्यू पावतो. सावत्र आईने लाडवात विष घातलेलं असतं. बहीण दुःखाने वेडीपिशी होते. भाऊ एक ना एक दिवस परत येईल असंच तिला वाटत असतं. एक दिवस भाऊ स्वप्नात येतो. सांगू लागतो की, उद्या सकाळी घरामागच्या रानात त्या मोठ्या खडकावर ये. मी तिथे येईन! ताई खूष होते. लगबगीने उठते. पहाटेच रानात जाते. खडकावर कोथिंबीरसारखं गवत उगवलेलं असतं. झाडीतून सोनेरी किरणं येऊ लागतात. किरणांतून एक निळा निळा मोर मान वेळावत येतो. 'ताई, ओळखलंस मला? हा बघ मी मोर झालोय!' म्हणत तो खडकावरची कोथिंबीर टिपू लागतो. तेव्हापासून भाऊ त्याच्या ताईसाठी मोर होऊन येतो व खडका-माळावरचे गवत तुरे टिपत राहतो.

आज रानात, शेतमळ्यात कोथिंबीर, मिरच्या, दाणागोटा, कोवळ्या कोंबऱ्या खुडणारा मोर दिसतो तेव्हा तेव्हा तो त्या ताईचाच मोर झालेला भाऊ असेल असं वाटून मला गलबलून येतं आणि मोराचा टाहो ऐकू आला की आणखी एक हुरहुर जागी होते. ती नंतर सांगते.

तर, मोर हा आपला राष्ट्रीय पक्षी! देशभर दिसतो. कोकणात, गोव्यात, सह्याद्रीच्या रानात सर्वत्र दिसतो. गोव्यात म्हापश्याच्या गिरी भागात अगदी पिसारे फुलवून नाचणारे मोर रस्त्यावरून अनेकांना दिसतात. ओल्ड गोव्याच्या रेल्वे रुळावर एकदा आम्हाला केवढा मोठ्ठा मोर दिसला; निळ्या-जांभळ्या डोळ्यांची भरदार शेपटी पूर्ण रुळभर पसरून बसलेला! गोव्यातल्या सत्तरी तालुक्यात म्हादई नदीच्या रानात माझ्या घराभोवती मोराचा अखंड केका ऐकू

येतो. कार्जीतून खुलेआम लांडोरी नि मोर फिरताना दिसतात. माझी कामवाली, मोर तिच्या मिरच्या नि परसू फस्त करणार म्हणून बरेचदा चिंतेतही असते.

माझी मैत्रीण रेखा ठाकूरच्या 'मोरनामा' या मला खूप आवडलेल्या चित्रदर्शी कवितेत बिमलीच्या झाडाखाली तीन मोर येतात. माझी गोव्यातल्या मोरांशी पहिली ओळख या कवितेत होते व पुढे मलाही इथे आंबटढाण बिंबल, करमल, रायआवळे, आंबाडे, म्हावळींग (इडलिंबू) नि तोरींगाच्या (पपनस) फुलांचा व पालवीचा फत्रा उडवणारे तसंच कार्जीच्या रानात मालकाच्या थाटात वावरणारे मोर दिसू लागतात.

पुण्याजवळच्या 'मोराची चिंचोली' या गावात मोर संपूर्ण सुरक्षित, अगदी कोंबड्यांसारखे सवयीचे व शेताबितातून वावरताना दिसतात. मारुती चितमपल्लींनी नवेगाव जंगलातल्या 'मोरनाची'चं सुरेख वर्णन केलंय. अजबच वाटतं ते! एखाद्या मोरपंखी कलाकाराचं दिसणारं वलय एक नि व्यक्तिगत आयुष्य खूप वेगळं असतं. लोकांना त्याबद्दल कुतूहल असतं. मोराचं अगदी सेम अस्सं आहे. केवढं भन्नाट असतं त्याचं भावविश्व! हो, असू देत असू देत...आपण जरा हळू आवाजात हे बोलूया कारण मोराचे ते 'पर्सनल' विषय आहेत, उगीच आपलं गॉसिपिंग नको! एक पक्षी म्हणून आपण त्याला समजून घ्यायला हवं.

पाऊस तोंडावर आला की 'मोरनाची'च्या जागेची म्हणे मोर स्वतः साफसाफई करतो. गवताचे दांडे, काटक्या दगड खडे उचलून टाकून जागा स्वच्छ करतो. ढग भरून आले की सख्यांसाठी आतुर होतो. शेजारच्या झाडांवर अनेक लांडोरी बसलेल्या असतात. पिसारा फुलवून मोर नाचायला सुरुवात करतो. पिसांचा वेगळाच 'सिर्-सिर्' असा आवाज, अनेक प्रकारच्या ध्वनीलहरी व त्याचं सर्वांग जोरदार कंप पावत असतं. लांडोर आकर्षित होऊन तिथे येते. मोर तिच्या दिशेने झेपावतो. ती खाली बसते. पिसारा अर्धवट मिटून त्यांचं मिलन होतं. मग तो पुन्हा नाचू लागतो. मग दुसरी येते. तिसरी येते. अशाप्रकारे सलग पाच-सहा लांडोरींशी त्याचं मिलन होतं व त्यानंतरच विलक्षण नृत्याचा तो थरार संपतो! मोर आपल्या लाडक्या राण्यांसमवेत रानात निघून जातो. मग 'मोरनाची'त दुसरा मोर येतो नि आपलं कुटुंब वसवतो. भुंड्या शेपटीच्या लांडोरी आपल्या मनमोरावर निरागस प्रेम करतात आणि मोराला आपलं सगळं कसब पणाला लावून स्वर्गीय आनंदाचा सर्वोत्कृष्ट निळा क्षण तिला बहाल करावा लागतो! नंतर निसर्ग न्यायनिवाडा करतो आणि इतक्या राण्यांच्या अंड्यांतून जन्मणाऱ्या पिलांमधे माद्या जास्त व एखाद-दुसराच नर जन्मास येतो.

मला याक्षणी जंगलातल्या 'मोरनाची'सारखी कवितेतली गाण्यातली कथा-कादंबरीतली अनेक ठिकाणं आठवतायत.

मोरोपंतांसारख्या पंडित कवीला मोरामुळे 'आर्या मयूरपंतांची' अशी ख्याती मिळते.

दयामृत घना अहो हरि! वळा मयूराकडे।

रडे शिशु,तयासि घे कळवळोनि माता कडे॥

रडणाऱ्या मुलाला आई उचलून घेते, तसे तुम्ही माझ्याकडे वळा असं सांगून स्वतःला मयूरपक्षी समजून लिहिलेली मोरोपंतांची 'केकावली' अजरामर ठरते.

कुठे भटकशी घना वळून ऐक केकावली

न हाक हृदयी तुझ्या जननीची कशी पावली

सुकून विरहानले मलिन दीन साध्वी पडे

विलंबित गती त्यजी, द्रवुनि धाव पृथ्वीकडे

'पृथ्वी' वृत्तातली ही रचना 'सुसंगती सदा घडो'च्या चालीवरची, एकसारखी गुणगुणत राहावीशी वाटते; ही मोर नावाची जादू आहे.

केतकीच्या बनी तेथे नाचला गं मोर

गहिवरला मेघ नभी सोडला गं तीर

'सुमन कल्याणपूर'नी गायलेला हा मोर केतकीच्या वनात नि आपल्या मनात कधीचाच घर करून राहिला आहे. मोराचा विषय निघाला आणि शब्दांच्या रानात एका उंचच उंच निळ्या कड्यावर अविरत नाचणारा 'लच्छीचा मोर' न आठवला तरच नवल! पु.शि. रेगेंच्या 'सावित्री' कादंबरीत राजम्मा सावित्रीला गोष्ट सांगते.

एक म्हातारी व तिची छोटी नात लच्छी गावापासून दूर रानापाशी राहात होती. एकदा म्हातारीच्या झोपडीपाशी एक मोर आला. मोराला पाहून लच्छी नाचू लागली. मोरही नाचू लागला. लच्छीने हट्ट घेतला की मोराला अंगणातच बांधून ठेवावं. म्हातारी म्हणाली, 'ते कसं होणार? आपल्यापाशी त्याला खायला द्यायला दाणा गोटा कुठं आहे?' दोघींचा काही निर्णय होईना. तेव्हा मोरच म्हणाला, 'मी इथं जवळपासच राहीन. मला दाणा गोटा काही नको. रान तर सारं भोवतालीच आहे. मात्र एका अटीवर. मी येईन तेव्हा आधी लच्छीनं नाचलं पाहिजे. ती नाचायची थांबेल तेव्हापासून मीही येणार नाही. अट साधी होती. लच्छी लगेच कबूल झाली. म्हातारीचंही काम झालं, पण नाचायचं म्हणजे काही साधी गोष्ट नव्हती. हुकमी नाचायचं, तर मनही तसंच हवं. लच्छी तेव्हापासून सतत आनंदीच राहू लागली. मोर कधी, केव्हा येईल त्याचा नेम नसे. पुढं-पुढं मोर येऊन गेला की काय याचंही तिला भान राहत नसे.

इथे राजम्माची गोष्ट संपते आणि 'आनंदभाविनी' सावित्री त्याचं सार काढते व त्यानुसार पुढचं आयुष्य जगते.

मोर हवा तर आपणच मोर व्हायचं. जे जे हवं, ते ते आपणच व्हायचं! पु.शि.च्या सावित्रीचं हे सुप्रसिद्ध 'मयूरवाक्य' अवघ्या साहित्यविश्वाच्या लेखणीची ऊर्जा बनून राहिलं आहे. अनेकांच्या जगण्याचं सूत्र बनून राहिलं आहे. लच्छीच्या या मोरामुळे अनेकांची

फिकटलेली आयुष्ये निळीभोर होऊन गेली आहेत!

शब्दांच्या निळ्या रानात पुढे एक मस्त मोर येतो तो पाडगांवकरांच्या 'जिप्सी'च्या एका आवृत्तीच्या मुखपृष्ठावर स्वार होऊन. पद्मा सहस्त्रबुद्धे यांनी हिरव्यागार रानात दूरवर दिसणारा पांढरा मोर पाडगांवकरांच्या 'खोल मनात दडलेला जिप्सी' म्हणून रंगवला आहे.. पाहिलाय ना? विलक्षण दिसतो तो झाडीत फिरणारा स्फटिकासारखा शुभ्र मोर!

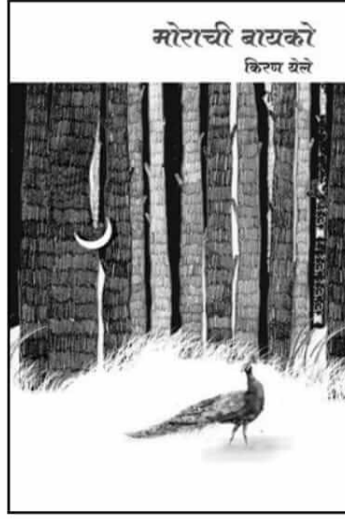
डॉ. अनिल अवचट चित्र काढताना झाडं व हत्तींच्या मागोमाग मोरात अडकतात. पिसारा म्हणजे झाड, झाड म्हणजे पिसारा अशा अनेक 'अनवट व अवचट गंमती जंमती' ते

मोरांच्या चित्रातून करतात. त्यांनी मोराच्या मानेचा टरकाईझ निळा रंग, संपूर्ण शरीरावरची पिसं, लव, रंग रेषांची डिझाईन, मानेचे सतत होणारे वेगवेगळे आकार, पिसान्याच्या रंगछटा यांचं इतकं सुरेख वर्णन केलंय की ते वाचता-वाचता आपण गुंग होऊन जातो आणि त्यांच्या अंगावर वस्सकन् धावून गेलेला आक्रमक मोर आपल्यालाही चावायला चोच वासून नख्या बाहेर काढून येतोय की काय असं क्षणभर वाटून जातं! अवचटांनी पाहिलेल्या मोराच्या 'सौंदर्याचा'तो लेख मुळातूनच वाचायला हवा.

इतक्या पिढ्यां पिढ्यांचं भावविश्व मोराने समृद्ध केलंय, तरीही अगदी आत्ता आलेला 'मोराची बायको' हा किरण येले यांचा कथासंग्रह अजून काही नवं सांगतो आहे. स्त्री-पुरुष नातेसंबंध, वैवाहिक भावजीवन, स्त्री-पुरुष स्वभावविशेषांचे कडू गोड व रम्य गुंते खूप नेमकेपणाने या कथांमधून समोर येतात आणि हे मॉडर्न मयूरायण वाचून आपण थक्क होतो.

लेखक, कवी, चित्रकार, संगीतकार, शिल्पकार इ. सर्व प्रांतातल्या कलाकारांना मोर भुरळ घालतो. गणाधीशाच्या भावविश्वात सरस्वतीचा हा मोर आला नाही असं उदाहरण मिळणं मुश्किल.

विविध लोककथांनी तर कमालच केलीय. कोणत्याही विलक्षण गोष्टी मोराला चिकटवून वेडं लोकमानस मोकळं झालंय.

मोर नाचताना त्याच्या डोळ्यांतून अश्रू सांडतात व ते पिऊन लांडोर गर्भवती होते. उजव्या डोळ्यातल्या अश्रूने नर व डाव्या डोळ्यातल्या अश्रूमुळे मादी जन्मास येते अशी एक दंतकथा आहे. अर्थात ही वस्तुस्थिती नव्हेच. मोराला बघून तनामनात उठलेल्या भावतरंगाचं प्रतिबिंब लोककथांमधून पडलं आहे एवढाच त्याचा अर्थ. या सगळ्यातून ज्याचा-त्याचा मोर ज्याच्या त्याच्या मनाएवढा निळा असा निष्कर्ष मला काढावासा वाटतो!

ओह..शेवटी ती हुरहूर जागी झालीच! माझ्या भावजीवनात मोराने खूप मोठी जागा व्यापलीय व त्यातला एक कोपरा कायमसाठी हळवा व कातर करून ठेवलाय. तिथे माझे

वडील शरद काळे यांचा 'सत्यकथे'त प्रसिद्ध झालेला 'मोर' नावाचा ललितलेख आहे! बाबा पाच वर्षांचे असताना प्लेगच्या साथीत त्यांची आई जाते. कोलमडलेलं घर, खचलेले वडील, एकसारखी रडणारी धाकटी बहीण व आत-बाहेर दिवसरात्र पावसाचा आकांत! बाबा नुसते गदगदत राहतात. काळोखात मिटीमिटी बसून राहतात. आई कुठे गेली काही कळेनासं होतं. कातरवेळी आभाळाचा डोळा उघडतो. पलतडीतून मोराचे टाहो ऐकू येतात. आईच सादवत असते बहुतेक. आवाजाच्या दिशेने बाबा धूम ठोकतात. रुजल्या मळ्यात पोचतात. समोर बघतात आणि बघतच राहतात. पावसात भिजलेला आईचा हिरवा पदर त्यांना वाऱ्यावर फडफडताना दिसतो!

मोराचा आर्त केका ऐकला की मला माझ्या त्या न बघितलेल्या आजीची आठवण येते.. बहुधा तिचीच एक निळी-निळी साद सतत आतून आतून येत राहते आणि शब्दांच्या अवतीभवती वावरणाऱ्या 'त्या' मोराने माझं आयुष्य, माझा पाऊस आणि माझं झळझळीत ऊनही कायमसाठी हिरवंगार करून सोडल्याचं सतत जाणवत राहतं.

- अनुजा जोशी

भ्रमणध्वनी : ७७२१८१०९८६

dr.anupamj@gmail.com

मूल्य १६० रुपये

सवलतीत १०० रुपये

|| ग्रंथाली || ✨

व्यासांच्या माता आणि लेकी - मधुवंती सप्रे

गंगा, सत्यवती या व्यासांच्या माता. त्यातून एक विलक्षण नाट्य समोर येतं. देवयानी, शर्मिष्ठा, दमयंती, अंबा, शिखंडिनी, सावित्री, द्रौपदी, गांधारी व कुंती यांसारख्या अनेक तेजस्विनी व्यासांनी महाभारतात आपल्या प्रतिभेतून साकारल्या. त्यांच्या या लेखींच्या जीवनसंघर्षाचा, त्यांच्या मूल्यांचा, अस्मितेचा, त्यागाचा आणि कर्तृत्वाचा लेखिकने घेतलेला हा समग्र वेध. या लेकींची अनेकांनी सत्त्वपरीक्षा घेतली. त्यात त्या तर उत्तीर्ण झाल्याच, पण ज्यांनी ही परीक्षा घेतली ते मात्र अनुत्तीर्ण ठरले. अशा या कणखर स्त्रियांकडे पाहण्याचा एक नवा दृष्टिकोन देणारे, त्यांच्या तेजाचा वेध घेणारे हे चिंतनलेख.

दि. भा. घुमरे – एक भिडस्त संपादक!

प्रवीण बर्दापूरकर

रात्री उशिरा पडवीत बाजेवर लोळत वाचत असताना दूरवर मंदिरात सुरू असलेल्या कीर्तनातल्या टाळ-मृदंगाच्या आवाजाच्या तालावर झोप लागायी आणि सकाळी जाग यावी ती त्याच मंदिरातल्या काकड आरती आणि घंटांच्या आवाजानं.

त्याचवेळी घरातला कुणीतरी ज्येष्ठ मोठमोठ्यानं मंत्र म्हणत असावा. अंगणातल्या पारिजातकाचा सुवास पडवीभर पसरलेला असताना दिवसाची सुरुवात व्हावी, असं गावाकडे अनेकदा घडायचं. सकाळ अशी सात्त्विक झाली की, उरलेला दिवस मग मंदिराच्या गाभान्यात संध्याकाळी पसरलेल्या समईच्या आश्वासक प्रकाशासारखा सरायचा. माझ्या पत्रकारितेची सकाळ प्रसन्न करणारे जे लोक भेटले त्यात अनंतराव भालेराव, रंगा वैद्य, निशिकांत जोशी, बाबा दळवी आणि दि.भा. उपाख्य मामासाहेब घुमरेही आहेत.

मामासाहेबांशी झालेल्या ओळखीचं वय आता प्रौढ वयात पोहोचलं आहे, म्हणजे पत्रकारितेच्या अगदी सुरुवातीच्या काळातच मामा भेटले. गुरु आणि शिक्षक याअर्थानं विचार करायचा झाला तर, मामांनी थेट मुळाक्षरं कधी गिरवून घेतली नाहीत किंवा वर्गात पत्रकारिताही शिकवली नाही पण, सहवास सुरू झाल्यावर त्यांच्याकडून खूप काही शिकता आलं, हेही तेवढंच खरं. ते त्यांनी जाणीवपूर्वक दिलं आणि ते जाणीवपूर्वकच स्वीकारलं गेलं, असंही घडलं नाही. त्यांच्या लेखनाचा, त्यांच्या कामाच्या शैलीचा, वर्तनाचा कळत-नकळत संस्कार होत गेला. खरं तर सर्वच ज्येष्ठांनी भरभरून दिलं पण, आम्हालाच ते पूर्ण घेता आलं नाही. जेवढं काही घेता आलं त्यामुळेच जाणुवा समृद्ध, विकसित आणि संवेदनशीलही झाल्या. जर त्यांनी शिकवलेलं सगळंच आकलनाच्या कवेत घेता

नागपूर-विदर्भाहेरच्या बहुसंख्य मराठी वाचकांना तर सोडाच मराठी पत्रकारांनाही आज वयाच्या नव्वदीच्या घरात पोहोचलेल्या एक विद्वान आणि भिडस्त मामासाहेब घुमरे यांच्याबद्दल फार कमी ज्ञात आहे. नागपूरच्या विदर्भातील 'तरुण भारत' या दैनिकाचे निवृत्त मुख्य संपादक दि. भा. उपाख्य मामासाहेब घुमरे यांचा मुंबईच्या 'सरोजिनी अकादमीच्या' वतीने सन्मान करण्यात आला. त्यानिमित्ताने, त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा हा एका हाडाच्या पत्रकाराने घेतलेला वेध.

आलं असतं तर, कुठल्या कुठं पोहोचता आलं असतं याची रुखरुख कायम आहे.

एक माणूस आणि पत्रकार म्हणून मामा ज्या विचारांचे म्हणून ओळखले जातात त्यापासून करोडो मैलाचं अंतर असणाऱ्यांपैकी मी एक! मीच एकटा

कशाला? रिपब्लिकन विचाराचे ज्ञानेश्वर वाघमारे, कम्युनिस्ट प्र. शं. देशमुख अशी 'तरुणभारत'-मध्ये नोकरी करणाऱ्यांचीही बरीच नावं सांगता येतील पण, एक ज्येष्ठ सहकारी आणि माणूस म्हणूनही मामा त्यांच्या त्या एका विचारामुळे विरोधी कधी वाटलेच नाहीत. उलट अनेकांना अमान्य असणारा हिंदुत्ववाद स्वीकारणारे आणि त्याचबरोबर महात्मा गांधी आणि आचार्य विनोबा भावे यांच्यावर अव्यभिचारी निष्ठा ठेवणारे मामा आमच्यासारख्यांना माणूस म्हणून कायमच वेगळं रसायन असणारे म्हणून अनुकरणीय राहिले. हिंदुत्ववादी दैनिकाचे संपादक असल्यानं गांधीवादी तसंच समाजवाद्यांकडून आणि गांधी-विनोबांवर श्रद्धा असल्यानं हिंदुत्ववाद्यांकडून मामासाहेब घुमरे बरेच दुर्लक्षित राहिले याबद्दल प्रख्यात विचारवंत भास्कर लक्ष्मण भोळे आणि माझ्यात एकमत होतं. मामांच्या त्या हिंदुत्ववादाच्या विरोधाला, विचारांचं अधिष्ठान कमी असलेला आणि आक्रमकता तसंच कुणाचं ना कुणाचं विचार ऐकून-वाचून केलेला आमचा तरुण वयातला कथित धारदार प्रतिवाद असे. तेव्हाही मामा अतिशय सौम्यपणे त्यांच्या विचारांचं समर्थन करत असत आणि आता इतकी वर्षे त्यांना ओळखत असल्यावरही त्यांचा तो सौम्यपणा कणभरही कमी-जास्त झालेला नाही. प्रत्येक माणसाला आयुष्यभर असं एकाच मापानं आणि उंचीनं जगता येईल का? विरोधी विचारालाही प्रतिवादाचा

हक्क असतो, अभिव्यक्तीचं स्वातंत्र्य असतं, हे तरुण वयात लक्षात यायचं नाही, पण ते नंतर स्वीकारलं गेलं आणि अजूनही पाळलं जात आहे ते मामांच्या संस्कारामुळं. मामा माझे संपादक नव्हते तेव्हा ते संपादक झाल्यावरही त्यांच्यासोबत अनेकदा संवाद साधण्याची संधी मिळत असे.

आठवड्यातून एक-दोनदा तरी दुपारी चारच्या सुमारास मामा न्यूजरूममध्ये येऊन सगळ्यांसोबत चहा घेत, हास्य विनोदात सहभागी होत. शरद मोडक, प्रकाश देशपांडे, ज्ञानेश्वर वाघमारे, प्र. शं. देशमुख, वामन तेलंग, लक्ष्मणराव जोशी असे ज्येष्ठ सहकारी त्या गप्पांच्या मैफिलीत असत. अशा मैफिलीत मामा नंतर जीवनशैलीचा अविभाज्य घटक बनलेल्या जगण्याच्या छोट्याछोट्या, अतिशय छान टिप्स देत. उदाहरणार्थ, एकदा एका सौंदर्यवती अभिनेत्रीविषयी गप्पा सुरू असताना अचानक मामा समोर आले आणि आम्ही तरुण मंडळी गडबडलो. लपवाछपवी व्यर्थ ठरल्यावर त्या अभिनेत्रीवर सुरू असलेली चर्चा सांगितल्यावर मामा म्हणाले, 'कोणत्याही सौंदर्यावर बोलण्यात पाप कसलं? सौंदर्याला दाद न देणारा माणूस नपुंसकच असला पाहिजे.' इतकी महत्त्वाची बाब तोपर्यंत कोणीच आम्हाला इतक्या साध्या शब्दात सांगितलेली नव्हती.

कायम लुनावर फिरणारे, फुलपँट-अर्ध्या बाह्यांचा बुशशर्ट आणि डोक्यावर काळे केस असे पाहिलेले मामासाहेब घुमरे आता नव्वदीच्या घरात आणि जाणीव-नेणिवेच्या पल्याड पोहोचलेले आहेत. तेव्हा एक अतिशय साधं टेबल आणि साधीच खुर्ची. टेबलवर एक काच आणि त्या काचेवर कागद ठेवून मामा आकंठ लेखनमग्न असत. मग्नता कसली ती तर लेखन साधनाच! मात्र त्या साधनेला गर्वाचा लवलेशीही नसे. किंबहुना आक्रमकता, मोठ्या आवाजात-तावातावानं प्रतिपादन, ज्ञानताठा वगैरे मामांच्या आजूबाजूलाही फिरकत नसे. मराठीसोबतच इंग्रजी, हिंदी संस्कृत भाषांवर हुकमत होती. त्यांची विद्वत्ता थक्क करणारी पण, भिडस्त होती. बहुदा या भिडस्तपणामुळेच विद्वत्ता मिरवावी, संपादकीय भूमिकेतून व्यासपीठावर मिरवावं, असं त्यांनं कधी वाटलं नाही. त्यामुळेच अनेक सन्मान त्यांच्याकडे चालून आले नाहीत आणि जे अनेक आले त्यातले बहुसंख्य मामासाहेबांनी नम्रपणे नाकारले. याचा अर्थ मामासाहेब ठाम नव्हते असं नव्हे पण, ते दुराग्रही नव्हते; त्यांना राग-लोभ नव्हते, असं नव्हे. बातमीत एखादी चूक झाली तर कार्यालयात आल्याबरोबर मामांचा निरोप चपराशी कानावर घालत असे. मामांच्या केबिनचा दरवाजा साधारणपणे बंद असल्याचा अनुभव क्वचितच कुणाला आला असेल. अशावेळेस 'आत येऊ का?' असं म्हणत आपण समोरच्या खुर्चीत जाऊन बसलं की मामा डोळ्यावरचा चष्मा काढून टेबलवर ठेवत आणि खुर्चीवर मागे रेलत चूक काय झाली, तिथे नेमका शब्द कोणता हवा होता आणि शब्दशास्त्र समजावून सांगत असत. हे शिकवणं नसे आणि त्यांच्या कथनात पांडित्याचा आवही नसे, पण ते जे काही सांगत असत त्यात तळमळ अशा तन्मयतेनं येत असे की त्यांचं ते

म्हणणं मेंदूच्या मेमरीत एकदम फिट्ट बसत असे. उदाहरणार्थ 'तज्ज' हा शब्द त्यांचा संस्कार स्वीकारलेल्यांपैकीच कुणीही 'तज्ज' असा लिहिणारच नाही! कठीण समय आला तर, सहकाऱ्यांच्या पाठीशी ते ठामपणे उभे राहत. (याची एक हक्कित 'ग्रंथाली'ने प्रकाशित केलेल्या माझ्या 'डायरी' या पुस्तकात 'धडा', पृष्ठ क्रमांक ७२ वर आहे). मामासाहेबांच्या सौम्यपणात वरवर कधीच न दिसणारा एक आक्रमक बाणेदारपणा आहे. हा बाणेदारपणा दाखवताना तो इतक्या खुबीने मामा शब्दात पकडतात की, भल्याभल्यांच्याही तो लक्षात येत नाही. उदाहरणार्थ आणीबाणीनंतर लिहिलेल्या एका अग्रलेखात (आणि तेही 'तरुण भारत'मध्ये आलेल्या!) आणीबाणीचं सर्व खापर एकट्या इंदिरा गांधींवर फोडण्याची भूमिका मामांनी संपादक म्हणून स्वीकारलेली नाही; यावर आज कुणाचा चटकन विश्वास बसणार नाही. मामांच्या अग्रलेखांचा संग्रह असलेले 'अन्हिक' हे पुस्तक वाचताना हे पुन्हा लक्षात आलं की, आणीबाणीला प्रखर विरोध केल्यावर आणि त्याकाळात अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत काम करावं लागल्यावरही मामांनी आणीबाणी लादल्याचा दोष इंदिरा गांधींच्या किचन कॅबिनेटला दिलेला आहे. त्याकाळात अग्रलेखातून अशी भूमिका घेणं किती मोठं आव्हान आणि जोखीम असेल याची कल्पना आज करता येणार नाही पण, मामांनी ते केलंय हेही तेवढंच खरं.

मामासाहेब घुमरे, अनंतराव भालेराव, रंगा वैद्य, निशिकांत जोशी, बाबा दळवी ही मंडळी जेव्हा संपादक झाली तेव्हा पत्रकारितेत एक मोठं स्थित्यंतर होण्यास सुरुवात झालेली होती. तोपर्यंत 'मिशन' असणाऱ्या पत्रकारितेनं, 'प्रोफेशन'च्या रस्त्यावर चालल्याशिवाय तरुणोपाय नाही हे कटू असलेलं वास्तव स्वीकारलेलं होतं. कारण, अस्तित्वाचा प्रश्न होता. या संपादकांचेच समकालीन गोविंदराव तळवलकर, माधव गडकरी आदींनी व्यवस्थापनाची ही भूमिका जाहीरपणे तर बाबा दळवी यांसारख्यांनी जाहीर न करता स्वीकारलेली होती. घुमरे काय, वैद्य काय किंवा अनंतराव भालेराव काय यांना 'मिशन टू प्रोफेशन' हा प्रवास पूर्णपणे अमान्य होता. कारण, पत्रकारिता त्यांच्यासाठी केवळ मिशनच नव्हती तर ती एक जीवन साधनाही होती, त्यामुळे आणि तो व्यावसायिक दृष्टिकोन स्वीकारण्याबाबत संपादकांच्या त्या पिढीचा आणि त्यांच्या व्यवस्थापनाच्या मनातही संभ्रम होता. त्यामुळे त्या स्पर्धेतही ही मंडळी काहीशी मागेच राहिली, हा खरं तर इतका मोठा अपरिहार्य मानसिक कोंडमारा होता की, तो सहन करण्यासाठी विलक्षण दृढता आणि घडणही मामासाहेब घुमरे आणि त्यांच्या पिढीच्या संपादकांच्या मनाची होती, हे आता जाणवतं. या विपरीत अशा वैचारिक आणि मानसिक अशा दोन्ही पातळ्यांवर लिखाणाशी कोणतीही तडजोड न करण्याची या मंडळींनी दाखवलेली सहनशीलता आपल्याला नम्र करणारी आहे. म्हणून मग मामा आपल्या मनावर अधिकाधिक अमित होत जातात, हेही तेवढंच खरं. संपादक म्हणून निवृत्त झाल्यावर ज्या पद्धतीनं मामांनी अयोध्येतील त्या वादग्रस्त जागेच्या संदर्भात सुरू असलेल्या कामात

स्वतःला झोकून दिलं, तो टोकदार सामाजिक जाणिवेचा एक जिता जागता अनुभव होता; कारण काही तरी भयावह घडणार या संकेतानं अस्वस्थ असलेले मामासाहेब घुमरे तेव्हा बघायला मिळालेले आहेत. बाबरी मस्जिदीच्या संदर्भात रामाच्या नावानं ती जी काही घटना घडली त्याच्या किती तरी दिवस आधी या देशात काही तरी विलक्षण अशी उलथापालथ घडणार आहे आणि जनजीवनात महाभयंकर लाटा उसळणार आहेत, असं अधेमधे भेट झाली की मामासाहेब कातर होऊन सांगत असत. तेव्हा मामा द्रष्टेपणानं काय सांगत आहेत हे लक्षात येत नसे, नंतर हे लक्षात आलं तेव्हा खूप उशीर झालेला होता. 'शिवछत्रपती प्रतिष्ठान'च्या कामातही मामांनी स्वतःला असंच झोकून दिलं मात्र, हे करताना त्यांची भूमिका त्यांनी कार्यकर्त्यांचीच ठेवली. वयाच्या साठीनंतर, इतक्या मोठ्या

पदावरून निवृत्त झाल्यावरही मामा सदैव एक साधा माणूस म्हणून कार्यरत असतात हे लक्षात येतं आणि मामांचं माणूसपण अधिक भावतच जातं. मोठ्या पदावरून निवृत्त झाल्यावर आणि वय वाढत गेल्यावर हेकट आणि हट्टी न होता अधिक समंजस होत जाणं ही सहज घडणारी प्रक्रिया नाही. त्यासाठी हवी असते सात्त्विकता, तीही जन्मजात आणि ती नेमकी तशीच मामासाहेबांजवळ आहे. मामांशी अनेकदा बोलताना त्यांच्याकडून जे काही शिकता आलं त्याबद्दल बोलून दाखवलं तर मामांना विलक्षण संकोच वाटतो. मग त्या काळात सहवासात आलेले तुमच्या सोबतचे सगळेच हे का शिकले नाहीत? असा प्रश्न अतिशय भोळेपणानं मामा आपल्याला विचारतात आणि निरुत्तर करतात. त्यांचा रोख लक्षात आल्यावर तो प्रश्न विचारताना त्यांच्या चेहऱ्यावर उमटलेले मिशकिल हसू 'किंकारणम्' हेही लक्षात येतं. मामांसारखी सात्त्विक आणि सोज्वळ माणसं पत्रकारितेच्या निर्णायक टप्प्यावर भेटल्यानं लेखनात तडजोड आली नाही आणि त्यांच्यासारखे सिनियर्स भेटलेच नसते तर काय झालं असतं या प्रश्नाचं उत्तर माझ्याजवळ नाही पण, मामांचं भेटणं काय किमतीचं आहे हे सांगण्यासाठी ज्ञानेश्वरीचाच आधार घ्यायला हवा -

आपुलिया मनी बरवी असमाहि गोठी जीवी।

ते कवणेसी चावळावी जरी ऐक्य जाहले।

(चांगली वाटते, जीवात मावत नाही, कुणाला तरी सांगावीशी वाटते अशी गोष्ट)

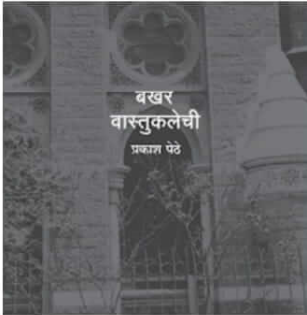
एक माणूस आणि संपादक म्हणून मामासाहेब घुमरे यांची भेट होणं आयुष्यात इतकं महत्त्वाचं आहे.

- प्रवीण बर्दापूरकर

भ्रमणध्वनी : +९१९८२२०५५७९९

praveen.bardapurkar@gmail.com

॥ अथान्नी ॥ ❄ ॥

बखर वास्तुकलेची
प्रकाश पेठे

मूल्य ३५० रु. सवलतीत २५० रु.

जेव्हा गेल फलंदाजी करू लागतो,
तेव्हा क्षेत्ररक्षक प्रेक्षक बनतात आणि
प्रेक्षक होतात क्षेत्ररक्षक !

खिस गेल

खिस गेल, टॉम फोर्डायिस
अनुवाद - दीपक कुळकर्णी

मेहता पब्लिशिंग हाऊस

आमची नवीन प्रकाशित पुस्तके

प्रजननाच्या नावाखाली जगभरात चाललेल्या
स्त्रीशोषणावरील परखड भाष्य

**पॉलिटिक्स ऑफ द
वूमब**

पिंकी विराणी

अनुवाद

रेश्मा कुलकर्णी-पाठारे

एक पहिलवान... वाघाला हाताने मारणारा...
देशसेवा आणि प्रेम यांच्या कात्रीत सापडतो...
एक उत्कंठावर्धक चित्थरारक प्रेमकथा

धना

पै. गणेश मानुगडे

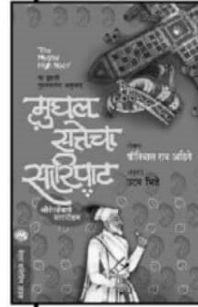
मृत्युशय्येवरील
सम्राट शहाजहानची
चारही मुले
सत्ता हस्तगत करण्यासाठी
आपसात झुंजत आहेत,
त्याचे चक्षुर्वेसत्य वाटावे,
असे चित्रण

यशाच्या बदलत्या परिमाणांचं रहस्यमय, खिलाडू आणि
धास्ती वाटायला लावणारं कथन असणारी कादंबरी

**धापर
धोपर**

विवेक शानभाग
अनुवाद
अपर्णा नायगांवकर

**मुघल
सत्तेच्य़ा
सरिप्राट**

श्रीनिवास राव अडिगे

अनुवाद

उदय भिडे

मेहता
पब्लिशिंग
हाऊस

Email: sales@mehtapublishinghouse.com
www.mehtapublishinghouse.com

Follow us on
<http://www.facebook.com/mehta.publishinghouse>

950+ Marathi books
Available as e-Book

WhatsApp us on [9420594665](https://www.whatsapp.com/channel/002919420594665)

E-book available :
play.google.com/store/books
www.amazon.in

प्रतिभेचे चांदणे

आरोन सोरकीन लिखित 'अ फ्यू गूड मेन' (१९९२)

धनंजय गांगल

नाटक किंवा कादंबरी यावर आधारित चित्रपट आला की तो मूळ कलाकृतीएवढा सरस नाही असं एक मत असतं. बरेच वेळेला माध्यमांच्या मनुवादी त्रिशंकूत 'लिखित म्हणजे उच्च' आणि 'दृश्य म्हणजे कमी प्रतीचं' या पूर्वग्रहातून ते घडतं. काही वेळेला आपलं

अभिजातपण ठसवण्यासाठीही असं म्हणण्याची प्रथा आहे, पण अनेक चित्रपट या पूर्वग्रहाला भेदून आपली गुणवत्ता सिद्ध करतात. फ्रान्सिस फोर्ड कोपोलाचा 'द गॉडफादर' आणि आनंद-बंधूंचा 'गार्ड' हे चित्रपट मारिओ पुझो आणि आर. के. नारायण यांच्या मूळ कादंबरीपेक्षा खूप पुढे निघून जातात. 'द गॉडफादर - २' हा पुढचा भाग तर मूळ गॉडफादर पेक्षा जास्त सरस असल्याचं मानलं गेलं. मराठीत जब्बार दिग्दर्शित सिंहासन हा साधूंच्या कादंबरीएवढाच तोलाचा झाला होता. संजय जाधवच्या दुनियादारीमुळे सुहास शिरवाळकरांच्या मूळ कादंबरी नव्याने प्रकाशात आली.

दिग्दर्शक बॉब रेनरचा 'अ फ्यू गूड मेन (१९९२)' हा एक असा चित्रपट जो आरोन सोरकीनच्या मूळ नाटकाला झाकोळून टाकतो. ज्या नाटकाचे जवळपास ५०० प्रयोग झाले. अमेरिकेचे पूर्व-दक्षिण टोक म्हणजे फ्लोरिडा राज्य, शहर-मायामी. यापासून दक्षिणेकडे साधारण नव्वद मैलांवर क्युबा हा देश आहे. या देशाच्या दक्षिण टोकाला 'गवंतानामो बे' हा प्रदेश आणि बंदर अमेरिकेच्या ताब्यात आहे. तो अमेरिकेच्या ताब्यात असण्याला अमेरिका-स्पेन युद्धाचा इतिहास आहे. इथे अमेरिकेचा नौदल तळ आहे. गेल्या दीड-दोन दशकात 'गवंतानामो बे' प्रसिद्धीस आले ते इथला तुरुंग, तिथे अमेरिकेने डांबलेले संशयित-दहशतवादी आणि त्यांचा अमानवी छळ याबद्दल, पण ही कथा घडते तो काळ दोन दशके आधीचा, साधारण १९८०-९० च्या दशकातला. क्युबा ह्या देशाची सीमा या नौदल तळापासून साधारण ३ हजार यार्ड्सवर. क्यूबामधील कॅस्ट्रो, चे गव्हेराच्या सोशालिस्ट क्रांतीपासून म्हणजे १९५९ पासून क्युबा आणि आणि अमेरिकेचे शत्रुत्व आहे. 'बे ऑफ पिग्ज' आणि 'क्युबन मिसाईल क्रायसिस' असा त्याला मोठा इतिहास आहे.

ओरेन सोरकीन लिखित 'अ फ्यू गूड मेन' वर आपल्याकडे आणि जगभरात नाटकं आणि चित्रपट प्रदर्शित झाले. सत्ता आणि सामर्थ्याच्या उद्दाम धुंदीतून निर्माण होणाऱ्या वैश्विक विकृतीवर प्रकाश टाकणाऱ्या या नाटकातील संघर्ष जगभरच्या रंगकर्मींना खुणावत राहिला.

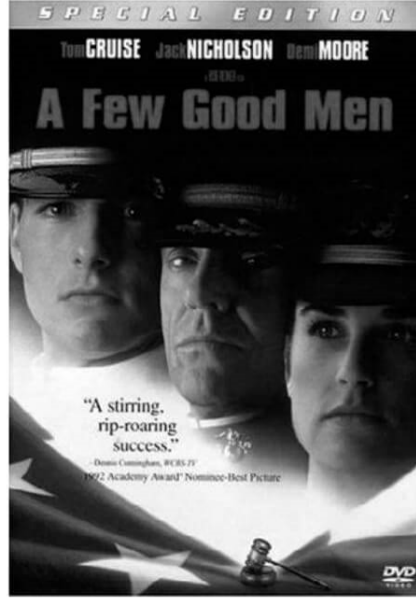
चित्रपट सुरू होतो तो या नौदल तळावरच्या एका घटनेने. प्रायव्हेट सान्तियागो याचा, त्याच्या बरकमधल्या खोलीत, मध्यरात्री, तोंडात बोळा (बहुतेक विषाचा) खुपसून आणि वरून चिकटपट्टी लावून खून झालाय. या खुनासाठी त्याचे सहकारी गोरा प्रायव्हेट

डाऊनी आणि काळा लान्स कॉर्पोरल डोसॉन याना अटक झाली आहे. अमेरिकेच्या नौदलात प्रायव्हेट या हुद्दाचा अर्थ एक कनिष्ठ अधिकारी. लान्स कॉर्पोरल हा एक पायरीवरचा हुद्दा. सैन्यात त्या त्या युनिटचे कोड, ओनर म्हणजे सन्मान, आदर, विश्वास, प्रतिष्ठा संबंधीचे काही अलिखित नियम असतात आणि ते तोडले तर सहकाऱ्यांनी त्या सैनिकाला काही कडक शारीरिक शिक्षा देण्याची पद्धत रूढ आहे. जी पूर्णपणे अलिखित आणि अनधिकृत आहे. साधारण शारीरिक रॅगिंग असते तशी. अनेक वरिष्ठांचा त्याला छुपा पाठिंबा आहे. त्यातून सैनिकाला कडक शिस्त आणि शारीरिक सामर्थ्य, दोन्ही वाढायला मदत होते असा एक विचार यामागे आहे. या रॅगिंगला एक टोपण नाव आहे - कोड रेड. वरवर तरी हा खून म्हणजे कोड रेड रॅगिंगची अतिशयोक्ती होऊन प्रायव्हेट सान्तियागोच्या मृत्यूत पर्यवसान झालेली 'ओपन अँड शट' केस वाटतेय. प्रायव्हेट सान्तियागोच्या खुनावर जरी संपूर्ण कथा असली आणि त्याच्या नावाचा वारंवार उल्लेख होत असला तरी सुरुवातीला नामावलीत पार्श्वभूमीवर तो झोपलेल्या अवस्थेत चिकटपट्टी लावलेला दिसतो तेवढाच. फ्लॅशबॅकमधेही तो कधी दिसत नाही. त्याच्या तोंडात खुपसलेला बोळा, विष, चिकटपट्ट्या, अशा अवस्थेत माणूस नक्की किती जगू शकतो इत्यादींवर नौदल डॉक्टरांच्या, वैद्यकीय अधिकाऱ्यांच्या उलट-तपासणीत खूप खोलवर चर्चा आहे. पण शेवटपर्यंत प्रायव्हेट सान्तियागो नक्की कसा मृत्यू पावला ते कळत नाही कारण ही घटना मध्यवर्ती ठेवून चित्रपट टप्प्याटप्प्याने एका मोठ्या वैश्विक मानवी विकृतीकडे सरकतो. ती विकृती म्हणजे सत्ता आणि सामर्थ्य मिळालं की स्वतःच्या कोड, ओनरबद्दलच्या चुकीच्या कल्पनांच्या धुंदीत कमकुवत व्यक्ती त्यांना नुसत्याच नजरेसमोर नाही

तर या जगातच नकोशा वाटतात. अशा व्यक्तीशी आपला काही-एक संबंधही आला होता हे इतिहासातून पुसून टाकावंसं वाटतं. ह्यातच त्या सत्ताधीशाला देशाभिमान वाटायला लागतो. प्रायव्हेट सान्तियागो हा नक्की कोणासाठी कमकुवत आणि नकोसा होता आणि का?

या वरवर 'ओपन अँड शट' वाटणाऱ्या केसमध्ये आरोपी प्रायव्हेट डाऊनी आणि लान्स कॉर्पोरल डोसॉन यांच्या वतीने बाजू मांडण्यासाठी नौदलातील वकील लेफ्टनंट डॅनिअल केफी (टॉम क्रूझ) याची नेमणूक होते. केफी, खटले कोर्टात न लढता न्यायालयाबाहेर समझोता (आऊट ऑफ कोर्ट सेटलमेंट) करण्यासाठी प्रसिद्ध आहे. प्रत्येकवेळी लढण्याआधीच तहाला तयार व्हायचं ही त्याची पराभूत मनोवृत्ती मानली

जाते. त्याचे वडील एक प्रसिद्ध मानवतावादी आणि निष्णात वकील होते. हे वडिलांच्या वलयाचं दडपणही त्याच्या मनावर सतत असतं. नौदलालाही फार बोलबाला न होता हा खटला संपवण्याची इच्छा आहे. कदाचित यामुळेच त्यांनी केफीची निवड केली असावी. केफीच्या मदतीला लेफ्टनंट कमांडर जो-अने गॅलोवे (डेमी मूर) आणि लेफ्टनंट सॅम वाईनबर्ग (केविन पॉलाक) ची नेमणूक झाली आहे. सुरुवातीच्या चौकशीत त्यांना कळतं की खून झालेला प्रायव्हेट सान्तियागोने काही महिन्यांपासून अनेक पत्र लिहून या युनिटमधून आपली बदली होण्याची विनंती करत होता. तो इतरांच्या मानाने थोडा कमकुवत होता आणि त्याला युनिटमधली शिस्त आणि शारीरिक श्रम झेपत नव्हते म्हणून त्याने बदली मागितली असा एक समज आहे. याला दुसरीही बाजू आहे. मध्यंतरी युनिटमधल्या कोणीतरी क्यूबाच्या दिशेने गोळीबार केल्याची (आणि एकप्रकारे युद्धाला डिवचण्याची) घटना घडली, ती लपवली गेली. आणि अशा अर्थाचे पत्रही त्याने युनिटबाहेरच्या वरिष्ठांना लिहिल्याचे कळते. आता हा गोळीबार चुकून घडला का यामागे युद्धाची खुमखुमी होती? शिवाय हा आदेश युनिटमधूनच वरून आला होता का? याबद्दल स्पष्टता नाहीये. पण एकूणच या पत्रांमुळे, युनिटचे कोड, ओनर आणि श्रेणीबद्ध उतरंड (हायरार्की) त्याने मोडली असा युनिटमध्ये समज आहे. आणि यामुळे त्याने बदली मागितली असंही समजतं. आपण ज्यांचा बचाव करणार त्या आरोपी प्रायव्हेट डाऊनी आणि लान्स कॉर्पोरल डोसॉन यांची केफी आणि जो-अने भेट घेतात. काळा लान्स कॉर्पोरल डोसॉन आडमुठा आहे. तो काहीही सहकार्य करण्यास नकार देतो. युनिटचे कोड, ओनर आम्हाला देवासमान आहे, आम्ही युनिटच्या इभ्रतीला धक्का पोचेल असं काहीही बोलणार नाही; आम्हाला होईल ती शिक्षा भोगू असं तो निश्चून सांगतो. गोरा डाऊनी वागायला सौम्य आहे पण तो आपला वरिष्ठ लान्स कॉर्पोरल डोसॉनच्या शब्दाबाहेर जाणार नाही हेही लक्षात येतं.

केफीलाही ही केस 'ओपन अँड शट' वाटते. तो न्यायालयाबाहेर समझोता करून आरोपीना कमीत कमी शिक्षा कशी होईल ह्यावर लक्ष केंद्रित करायचं ठरवतो. पण सहकारी लेफ्टनंट कमांडर जो-अने गॅलोवे हिला संशय येतोय की वरवर दिसतंय त्यापेक्षा यात खोलवर काहीतरी आहे. या दोन आरोपींनी कोणाच्यातरी आदेशावरून हा गुन्हा केला आहे असा तिचा कयास आहे. पुढे नौदल तळाला - 'गवंतानामो बे'ला भेट दिल्यावर तिच्या संशयाला पुष्टी मिळते. 'गवंतानामो बे' येथे त्यांची भेट तीन प्रमुख व्यक्तींशी होते. त्या नौदल तळाचा प्रमुख आणि सर्वेसर्वा कर्नल नॅथन जेसप (जॅक निकलसन) जो थेट अमेरिकेच्या अध्यक्षाना रिपोर्ट करतो आणि याबद्दल त्याला अभिमान आहे. त्याच्या

एक हुद्दा खाली असलेला लेफ्टनंट कर्नल मॅथ्यू मार्किन्सन (जे. टी. वॉल्श) आणि तिसरी व्यक्ती - कर्नल जेसपचा विश्वासू - लेफ्टनंट केन्ड्रिक. त्यांना असं सांगण्यात येत की प्रायव्हेट सान्तियागोची बदलीची विनंती मान्य झाली होती. ज्या रात्री खून झाला त्या पुढच्या पहाटे सहाच्या (०६:००) विमानाने तो आपले सगळे सामान घेऊन जाणार होता, पण प्रायव्हेट सान्तियागोचा खून झालेल्या खोलीला भेट दिल्यावर केफीला लक्षात येतं की पहाटे सहाच्या विमानाने जाणार असूनही सान्तियागोने आपल्या सामानाची बॅग भरलेली नसते की कुठे काही तयारी केलेली नसते. त्याचे सर्व सामान कपाटात अशा प्रकारे असते की जणू तो कुठेच जाणार नसतो. केफीला हे विचित्र वाटतं. त्या एक दिवसाच्या भेटीतही कर्नल नॅथन जेसपचं वागणं घमेंडी असल्याचं लक्षात येतं. मला मारण्यासाठी प्रशिक्षित केलेल्या चार हजार क्यूबन सैन्यापासून फक्त तीन हजार यार्डॉवर मी रोज माझी सकाळची न्याहारी करतो! 'त्यामुळे मला शिकवायला कोणी जाऊ नका' असे उद्दामपणे तो म्हणतो. आधी तो केफीला चिथावतो की जो-अने ही तुला वरिष्ठ आहे आणि वरिष्ठ स्त्रीला रोज सलाम करण्यात आणि शारीरिक संबंध ठेवण्यात वेगळीच मजा असते! आपण थेट अमेरिकेच्या अध्यक्षाना रिपोर्ट करतो त्यामुळे कोणी स्त्री अध्यक्ष होईपर्यंत आपल्याला थंड पाण्यानी आंघोळ करायला लागतेय असेही लैंगिक विनोद तो करतो, पण याकडे लक्ष न देता जो-अने ही वारंवार कोड रेडबद्दल त्याला छेडते. तेव्हा त्रासून तो म्हणतो, 'वरून आदेश आलाय की 'कोड रेड'ची पद्धत बंद करावी, ज्यांनी हा आदेश दिलाय त्याला अक्कल नाही. असो - आदेशाचं पालन मी करतो आणि अधिकृतपणे 'कोड रेड'वर मी बंदी आणली आहे, पण माझ्या पाठीमागे माझ्या नकळत ही प्रथा पाळली जात असेल तर मी त्याचे स्वागतच करतो!'

नौदल तळावरून निघता-निघता केफी अगदी सहज त्याला त्या बदलीची ऑर्डर कॉपी पाठवायला सांगतो. कर्नल नॅथन जेसपच्या

मर्मावरच घाव बसतो. तो केफीलाच माझ्याशी आर्जवाने बोल तरच मी तुला सहकार्य करीन अशी ताकीद देतो. अनेक अर्थाने ही भेट संस्मरणीय ठरते. कर्नल नॅथन जेसपच्या या सगळ्या बोलण्याच्या प्रत्येक टप्प्यावर लेफ्टनंट कर्नल मॅथ्यू मार्किन्सनचं मौन आणि स्वतःतः हरवलेली बोलकी नजर दाखवून दिग्दर्शक बॉब रेनरने छान परिणाम साधला आहे. लेफ्टनंट कमांडर जो-अनेचा मूळ संशय की यामागे कोणीतरी वरिष्ठ आहे आणि तो म्हणजे खुद्द कर्नल नॅथन जेसप! पण त्याच्याविरुद्ध साक्ष कोण देणार - हा मोठा प्रश्न? दुसरीकडे आरोपीही काही बोलायला, स्वतःचा बचाव करायला तयार नाहीत. केफी न्यायालयाबाहेर समझोता करावा या मताला येतो, पण जो-अने त्याला पटवते, जवळपास गळी पडते की परिस्थितीजन्य पुरावा आहे आणि म्हणून आपण कोर्टात हा खटला लढावा. जो-अने केफीचा अहंकारही डिवचते की न्यायालयाबाहेर समझोता करणारा वकील म्हणून त्याची प्रतिमा पुसण्याची ही एक मोठी आणि कदाचित शेवटची संधी आहे. शेवटी केफी तयार होतो.

कोर्टात त्यांचा मुकाबला आहे फिर्यादी पक्ष म्हणजे अमेरिकन सरकार तर्फे असलेला हुशार वकील कॅप्टन जॅक रॉस (केविन बेकन) याच्याशी. कोर्टात टप्प्याटप्प्याने डॉक्टर, प्रायव्हेट सान्त्वियागोचे सहकारी आणि कर्नल जेसपचा विश्वासू लेफ्टनंट केन्ड्रिक यांची साक्ष होते. जो-अने आणि केफीची बचावाची व्यूहरचना अशी असते की 'कोड रेड'चा आदेश वरून आला आणि आरोपीनी केवळ शिस्त म्हणून तो पाळला! पण प्रत्यक्षात तसं काही घडत नाही. त्यातच कॅप्टन जॅक रॉसने घेतलेली आरोपी प्रायव्हेट डाऊनीची उलट-तपासणी, बचाव पक्षाला भलतीच महागात पडते. फासे उलटे पडताहेत ही जाणीव केफीला होते. जो-अने आणि त्याच्यात यावरून खटके उडू लागतात. फिर्यादी वकील कॅप्टन जॅक रॉस तर युवर बॉईज आर सिंकिंग! तुझे आरोपी गर्तेत जात आहेत. आता त्यांना कोणी वाली नाही अशी भविष्यवाणी वर्तवतो. तेवढ्यात आशेचा एक किरण निर्माण होतो. लेफ्टनंट कर्नल मॅथ्यू मार्किन्सन केफीला गुप्तपणे भेटतो आणि सांगतो की प्रायव्हेट सान्त्वियागोची बदलीची विनंती मान्य झाली होती, त्याची ट्रान्सफर ऑर्डर निघाली होती, तो पहाटे सहाच्या (०६:००) विमानाने जाणार होता हे सगळं साफ खोटं! सान्त्वियागोचा खून झाल्यावर त्यातून स्वतःला वाचवण्यासाठी कर्नल जेसपने रचलेलं हे सगळं कुभांड असतं. लेफ्टनंट कर्नल मॅथ्यू मार्किन्सनने आपल्या सदसद्विवेक बुद्धीला न पटवूनही केवळ वरिष्ठांची ऑर्डर म्हणून तया कुभांडात सहभागी झाला. तो केफीला आश्चस्त करतो की कोर्टाने बोलावल्यास तो खरी साक्ष देईल! केफीला आता सगळं सोपं झालं असं वाटायला लागतं. पण त्याचा आनंद जेमतेम दिवसभरच राहतो. त्याच रात्री लेफ्टनंट कर्नल मॅथ्यू मार्किन्सन, प्रायव्हेट सान्त्वियागोच्या मृत्यूला आपणही जबाबदार आहोत हे नमूद करून आत्महत्या करतो! ही बातमी समजल्यावर केफीला आपण सर्व मार्ग संपल्याचे, हरल्याची जाणीव होते. तो दारू पिऊन नशेत घरी येतो. घरी जो-अने आणि सॅम त्याची वाट पहात असतात. त्याही अवस्थेत जो-अने त्याला पटवून देण्याचा प्रयत्न करते की त्याच्याकडे आता एकच मार्ग

आहे. आणि तो म्हणजे खुद्द कर्नल नॅथन जेसपला साक्ष द्यायला बोलवायचं! आणि त्याच्याकडूनच त्याचा खोटेपणा वदवून घ्यायचा!! अशक्य वाटणारा हा मार्ग!! यात प्रचंड धोका. हे फसलं तर एका उच्च पदस्थाला यात स्वतःच्या स्वार्थासाठी गोवल्यावरून केफीवरच कारवाई होऊ शकते. केफी यावरून जो-अनेशी वाद घालतो. तिला हा सगळा खेळ वाटतो म्हणून तिचा उपहास करतो, पण ती ठाम असते. शेवटी केफी नशेतून भानावर येतो आणि हा धोका पत्करायचा असं ठरवतो. हा जुगार खेळायचं तो ठरवतो. दुसऱ्या दिवशी तो कर्नल नॅथन जेसपला साक्षीसाठी बोलावण्याची मागणी कोर्टात करतो. मधल्या काळात पूर्ण जीव ओतून तिघे तयारी करतात. केफीला अजून एक धागा हाती लागतो. सान्त्वियागो जर कायमचा तळ सोडून जाणार असतो तर आधीच्या दिवसभरात तो एकही फोन घरी किंवा मित्रांना करत नाही? तळाला भेट दिली तेव्हा केफीला जाणवलेलं असतं की पहाटे सहाच्या विमानाने जाणार असूनही सान्त्वियागोने आपली सामानाची बॅग भरलेली नसते की कुठे काही तयारी केलेली नसते. ह्याची त्याला आठवण होते. कर्नल जेसपचा विश्वासू लेफ्टनंट केन्ड्रिक साक्षीत बोलताना वारंवार काहीही झालं तरी ऑर्डर पाळणं हे युनिटमध्ये कसं महत्त्वाचं आहे हे तो वारंवार सांगत असतो. प्रायव्हेट सान्त्वियागोने ही शिस्त मोडली याबद्दलची घृणा आणि संताप लेफ्टनंट केन्ड्रिकच्या चेहऱ्यावर साक्षीदरम्यान ठळक दिसला होता. नौदल तळावर कर्नल जेसपचे वारंवार उत्तेजित होऊन बोलणे. हे सगळे धागे केफी जुळवतो आणि कर्नल जेसपच्या साक्षीला सामोरे जायची तयारी करतो.

कर्नल जेसपची जवळपास पंधरा मिनिटाची साक्ष हा या चित्रपटाचा कलायमॅक्स खिळवून ठेवणारा आहे. जेक निकलसन, टॉम क्रूझ, फिर्यादी वकील केविन बेकन, न्यायमूर्तीचं काम केलेला प्रेस्टन, केविन पोलक आणि डेमी मूर यांचे अभिनय, दिग्दर्शन, छायाचित्रण आणि एडिटिंग सर्वच उत्कृष्ट. कर्नल जेसप साक्षीसाठी प्रवेश करतो तेच मुळी केफीकडे छद्मी बघत. कोर्टातला त्याचा वावरही - 'हा काय भोंगळपणा चालू आहे आणि माझ्यासारख्या महत्त्वाच्या माणसाचा वेळ फुकट चाललाय' असाच असतो. साक्ष सुरू होते. केफी सुरुवातीला जेसपकडून वदवून घेतो की युनिटची शिस्त मोडल्यामुळे सान्त्वियागोचे सहकारी त्याच्यावर नाराज होते आणि त्यामुळे त्याला शारीरिक धोका होता. ही वॉज इन डेंजर. कर्नल जेसप पुढे असंही सांगतो की म्हणूनच मी स्वतःच युनिटला ऑर्डर दिली की ही इज नॉट टू बी टचड; त्याला कोणीही हात लावायची हिंमत करू नये. शिवाय दुसरीही ऑर्डर दिली की त्याची लगेच बदली करण्यात यावी. तो त्याच दिवशी पहाटे सहा वाजताच्या विमानाने जाणार होता हेही सांगायला तो विसरत नाही. यावर केफी त्याला विचारतो की आज फक्त एक दिवसासाठी तळावरून वॉशिंग्टनला कोर्टात येण्याच्या आधी त्याने किती फोन केले? बॅगेत काय-काय कपडे घेतले? कुठली अंतर्वस्त्रं घेतली? वर-वर बालिश वाटणारे हे प्रश्न - यामागे केफीचा जेसपला गाफील ठेवायचा डाव असतो. जेसपच्या एक दिवसाच्या भेटीची तुलना केफी मग सान्त्वियागोच्या तळ कायमचा सोडून जाण्याशी करतो.

‘एका दिवसासाठी येताना तू एवढे फोन केलेस, व्यक्तिगत कपडे आणलेस, बॅग भरलीस आणि तेव्हा तर सान्तियागो कायमचा तळ सोडणार असूनही त्याने घरी किंवा मित्रांना एकही फोन केला नाही! पहाटे सहाच्या विमानाने कायमचा जाणार असून रात्री त्याचे सामानही भरलेले नव्हते’, याबद्दल कधी आश्चर्य वाटलं का? याचं कारण काय असावं असं जेसपला विचारतो? अत्यंत गंभीरपणे कर्नल जेसप उडवाउडवीचे उत्तर देतो. कदाचित सान्तियागोला कोणी मित्र नसतील आणि शक्यता आहे की त्याला पहाटे अगदी लवकर उठून आवरण्याची सवय असेल असं कारण तो देतो. मग हीच संधी साधून जेसप उलट केफीला विचारतो की ह्या बालिश प्रश्नांना उत्तर देण्यासाठी का मला बोलावण्यात आलंय? आणि चक्क उठून, कोर्टाची परवानगी न घेता, आपल्याच मस्तीत “आय लव्ह वॉशिंग्टन” म्हणत बाहेर चालायला लागतो. याक्षणी केफी हरला आणि कर्नल जेसप जिंकला अशीच जवळपास सगळ्यांची भावना होते. ही दहा क्षणाची शांतता चित्रपटात उत्कृष्टपणे दाखवली आहे.

हाच आपला क्षण आहे, हीच आपली शेवटची संधी हे केफीला लक्षात येतं. तो बाहेर जाणाऱ्या जेसपला पूर्ण आत्मविश्वासाने आणि अधिकाराने सांगतो की “यू आर नॉट एक्सक्यूज्ड! माझी तपासणी अजून संपली नाहीये. कम बॅक अँड सीट डाऊन.” केफीचे हे असे अचानक अधिकाराने बोलणे हा जेसपला पहिला मोठा झटका असतो, पण न्यायाधीशांसमोर त्याचे काही चालत नाही. ‘काय भोंगळपणा चाललाय?’ असं कुरकुरत तो परत येऊन साक्षीसाठी बसतो. या कुरकुरण्याबद्दलही न्यायाधीश त्याला सुनवतात. त्यामुळे तो अजूनच चिडतो. आता केफी विचारतो की तू दिलेली “सान्तियागो इज नॉट टू बी टर्च्ड” ही ऑर्डर पुढे खालती पाळली न गेल्याची शक्यता आहे का? हे तो वारंवार वेगवेगळ्या शक्यता सांगून परत परत नाटकीपणे जेसपला विचारतो. आधीच चिडलेला जेसप – “माझी ऑर्डर न पाळणं शक्यच नाही” असं ठासून सांगतो. “वी फॉलो ऑर्डर्स ऑर पीपल डाय – इट इज दॅट सिम्पल – आर वी क्लीअर? “क्रिस्टल” केफी हसत म्हणतो. आता सावज टप्प्यात आलाय हे केफीला जाणवतं. केफी त्याला उलट विचारतो की तू दिलेली “सान्तियागो इज नॉट टू बी टर्च्ड” ही ऑर्डर काहीही झालं तरी नक्कीच पाळली जाणार होती तर मग “व्हाय सान्तियागो वॉज इन डॅंजर अँट-ऑल?” “आणि मग सान्तियागोची बदली करण्याची गरजच काय?” जेसप गडबडतो, पण सावरतो थोडा विचार करून तो म्हणतो, “सान्तियागो वॉज अ सबस्टॅंडिंग मरीन” तो कमी दर्जाचा सैनिक होता आणि म्हणून त्याच्या बदलीची गरज होती. आता केफी त्याला त्याच्या बोलण्यातील तफावत नजरेस आणून देतो, ‘तू सुरुवातीलाच हे कारण सांगितलंच नव्हतंस तू म्हणाला होतास की सान्तियागो असुरक्षित होता म्हणून त्याची बदली जरूरीची होती. आपण काय बोलतोय हे तुझं तुलाच आठवत नसेल तर मी कोर्टाला विनंती करतो की आधीची साक्ष वाचून दाखवावी. इथे पहिल्यांदा केफी ‘कोड रेड’चा उल्लेख करतो. टप्प्याटप्प्याने आपल्यावर उलटत चाललेला डाव बघून आपली बाजू सावरण्यासाठी जेसप कोड, ओनर इत्यादींवर मोठं भाषण देतो. “तुम्ही सीमेवर कधी लढला नाहीत त्यामुळे तुम्हा लोकांना हे सगळं

कधीच कळणार नाही. माझ्यासारखे आहेत म्हणून हा देश आहे. तुमच्यासारखे कमकुवत लोक कुचकामी आहेत.” असं दात-ओठ खात ओरडून बोलत आपला सगळा राग बाहेर काढतो. आता केफी त्याच्यावर तुटूनच पडतो आणि आरोप करतो की तो खोटे बोलतोय आणि प्रत्यक्षात त्यानेच कोड रेडची ऑर्डर दिली होती आणि त्या निर्णायक क्षणी जेसप चिडून बोलून जातो, “हो मीच ‘कोड रेड’ची ऑर्डर दिली!!” आणि जरूर पडली तर मी पुन्हा देईन!! तुम्हाला देशाचं रक्षण करणं म्हणजे काय ते माहीत नाही. कर्नल जेसपच्या लक्षातही येत नाही की आपण नकळत आपला गुन्हा मान्य केलाय. केफीच्या डावपेचासमोर आपण हरलोय. जेसपवर आता पुढील कारवाई होणार आणि केफी केस जिंकलाय!

या साक्षीतला सर्वात गाजलेला डायलॉग म्हणजे :

केफी : टेल मी द टूथ कमाण्डर, आय एम एंटायटॅलॅड टू इट.
जेसप : यू कान्ट हॅन्डल द टूथ.

प्रायव्हेट डाऊनी आणि लान्स कॉर्पोरल डोसॉन खुनाच्या आरोपातून मुक्त होतात कारण ‘दे फॉलोड दी ऑर्डर’ पण शिक्षा म्हणून त्यांना लष्करी सेवेतूनही मुक्त केलं जातं! प्रायव्हेट डाऊनीला आपण गुन्हेगार नाही तर लष्करी सेवेतूनही मुक्त का केलं गेलं हे कळत नाही. तो ओरडत ‘व्हाय-व्हाय’ असं विचारायला लागतो? जो-अने हे सगळं गुंतागुंतीचं कॉम्प्लिकेटेड आहे असं समजावण्याचा प्रयत्न करते. शेवटी लान्स कॉर्पोरल डोसॉन त्याला समजावतो की आपण चुकीची ऑर्डर फोलो केल्याबद्दल ही शिक्षा! एवढे दिवस केफीशी आडमुठेपणाने वागलेला लान्स कॉर्पोरल डोसॉन आता मनमोकळेपणे लेफ्टनंट केफीला सॅल्यूट ठोकतो आणि चित्रपट संपतो. ‘अ फ्यू गूड मेन.’

दुसऱ्या महायुद्धानंतर कैदी झालेल्या नाझींवरच्या नुरेनबर्ग ट्रायल मधेही आपला बचाव करताना अनेक नाझींनी ‘वी फॉलोड दी ऑर्डर्स’ असा पवित्रा घेतला होता पण तो ग्राह्य धरला गेला नाही.

हा संघर्ष जगभरच्या अनेक रंगकर्मींना खुणावतो. यावर आधारित अनेक नाटकं, चित्रपट निघाले आहेत. नुकतंच मुक्ता बर्वे, अजय पुरकर यांचं मराठीतील ‘कोड-मंत्र’ हे नाटक आणि ‘कोड-मंत्र’ ज्या गुजराथी नाटकावर आधारित आहे ते नाटक अशी दोन्ही याच ‘अ फ्यू गूड मेन’ कथेवर आधारित आहेत. काही वर्षांपूर्वी आलेला हिंदीतील के. के. मेनन आणि राहुल बोस यांचा ‘शौर्य’ हा चित्रपटही याच कथेवर आधारित होता, पण उगाचच काश्मीर, मुस्लिम, सेक्युलरिझम इत्यादी घुसडल्यामुळे कथेतील मूळ संघर्ष विसविशीत झाला होता.

डेमी मूर आणि टॉम क्रूझ असल्याने ‘अ फ्यू गूड मेन’मध्ये काही चमचमीत बघायला मिळेल अशी अपेक्षा असणाऱ्यांचा मात्र रसभंग झाल्याची अनेक उदाहरणे आहेत. त्यात अस्मादिकही आहेत! पण ते तात्पुरतं – एक अप्रतिम चित्रपट पहिल्याचा आनंद घेऊनच आपण बाहेर पडतो.

– धनंजय गांगल

भ्रमणध्वनी : ९८२१०३२८३०

dhananjay.gangal@gmail.com

‘हिरजची हिरकणी आणि चुंगीची पोरं’ प्रकाशन

सोलापूर येथील ‘हिरजची हिरकणी आणि चुंगीची पोरं’ या पुस्तक प्रकाशन सोहळ्यात डॉ. भास्कर थोरात यांच्या मातोश्री सत्यभामा थोरात, माजी केंद्रीय गृहमंत्री सुशीलकुमार शिंदे आणि पुस्तकाचे लेखक डॉ. थोरात

“ ‘ग्रंथाली’ने अनेक दलित लेखकांच्या पुस्तकाचे प्रकाशन केले आहे. डॉ. भास्कर थोरात यांचे आत्मकथन हे खूपच भावनाशील आहे.” असे प्रतिपादन करत हिरजच्या बाबूराव वाघमारे यांच्या वाड्यातील आठवणी माजी केंद्रीय गृहमंत्री सुशीलकुमार शिंदे यांनी सांगितल्या.

ज्येष्ठ रसायनशास्त्रज्ञ डॉ. भास्कर थोरात यांच्या ‘हिरजची हिरकणी आणि चुंगीची पोरं’ या आत्मकथनाचे प्रकाशन शिंदे यांच्या हस्ते झाले. त्याप्रसंगी ते बोलत होते. डॉ. थोरात यांच्या आईने आपल्या मुलासाठी उच्च ध्येय बाळगून वाटचाल केली. अडचणींवर मात करून त्याला उच्च शिक्षण देण्याचा प्रयत्न केला. त्यातून थोरात पुढे आले. ते शास्त्रज्ञ असले तरी त्यांचे पाय मात्र

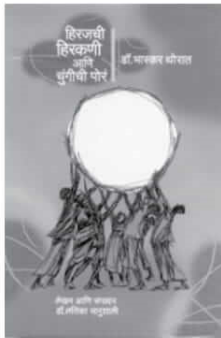
जमिनीवर आहेत, असेही ते पुढे म्हणाले.

सोलापूर येथील विजापूर रोडवरील निर्मिती लॉन्स येथे हा प्रकाशन सोहळा २९ जुलै २०१८ रोजी थाटात पार पडला. याप्रसंगी शिवा गुरुजी सलवदे, सरोजिनी आडके, संयोजक धनश्री धारप आणि ‘ग्रंथाली’चे विश्वस्त सुदेश हिंगलासपूरकर यांची प्रमुख उपस्थिती होती.

यावेळी आत्मकथनाच्या केंद्रबिंदू ठरलेल्या सत्यभामा थोरात यांनी आपल्या भाषणात सातवीपर्यंतचे शिक्षण पूर्ण करून मुलांना शिकवल्याचे सांगितले.

डॉ. लतिका भानुशाली यांनी या सोहळ्याचे सूत्रसंचालन केले तर ‘ग्रंथाली’च्या वतीने धनश्री धारप यांनी आभार मानले.

॥ग्रंथाली॥✱

हिरजची हिरकणी आणि चुंगीची पोरं

डॉ. भास्कर थोरात

“ज्यांना खऱ्या अर्थाने गरज आहे त्यांच्यासाठी या जागा राखीव ठेवल्याच पाहिजेत. पण ज्यांनी यांचा फायदा घेऊन समाजात स्वतःला प्रस्थापित केले आहे त्यांनी मात्र जाणीवपूर्वक आपल्या मुलाबाळांना या जोखडातून मुक्त करून सामान्य कोट्यातून शिक्षणप्रवेश घेतले पाहिजेत.” हे डॉ. थोरांताचे विधान किती बोलके आहे.

मूल्य १५० रुपये
सवलतीत ९० रुपये

– पद्मविभूषण डॉ. अनिल काकोडकर
अणुशास्त्रज्ञ

सातासमुद्रापार गेलेल्या मराठी माणसांच्या कर्तृत्वाचे इंद्रधनुष्य 'गर्जे मराठी'

'गर्जे मराठी' या पुस्तकाच्या प्रकाशनाचा समारंभ प्रभादेवी, मुंबईतील रवींद्र नाट्यमंदिरात मोठ्या थाटात संपन्न झाला. 'गर्जे मराठी' या इंग्रजी पुस्तकाचा भाग पहिला मागील वर्षी दि. १ ऑगस्ट २०१७ रोजी डॉ. रघुनाथ माशेलकर यांच्या हस्ते प्रकाशित झाला होता.

इंग्रजी पुस्तकाचा दुसरा भाग आणि 'गर्जे मराठी' इंग्रजी पुस्तकाच्या पहिल्या भागाचा मराठी अनुवाद अशा दोन पुस्तकांचा हा प्रकाशन समारंभ होता. यातला औचित्याचा भाग असा की 'गर्जे मराठी' इंग्रजी भाग १चा प्रकाशन समारंभ मागील वर्षी पद्मविभूषण डॉ. रघुनाथ माशेलकर, सुप्रसिद्ध शास्त्रज्ञ यांच्या हस्ते दि. १ ऑगस्ट २०१७ रोजी मुंबईत संपन्न झाला होता. आणि याच दिवशी एक वर्षानंतर बरोबर दि. १ ऑगस्ट २०१८ रोजी 'गर्जे मराठी' इंग्रजी भाग २ चा प्रकाशन समारंभ मुंबईत पार पडला. पहिल्या भागाच्या प्रकाशनाच्या वेळी डॉ. माशेलकरांनी अपेक्षा व्यक्त केली होती की, 'गर्जे मराठी' हे पुस्तक जगभरात स्वतःच्या कर्तृत्वाने तळपत असलेल्या मराठी जनांचा परिचय करून देते. इंग्रजी माध्यमामुळे या मराठी माणसांचा परिचय आणखी सर्वदूर पसरले परंतु आपला मराठी माणूस देखील यापासून आदर्श घेईल, त्याचा अभिमान फुलून येईल, यासाठी या पुस्तकाचा अनुवाद मराठीतून प्रकाशित व्हावा. डॉ. माशेलकरांच्या अपेक्षेनुसार 'गर्जे मराठी' इंग्रजी भाग पहिला याचा मराठी अनुवाद यावेळी प्रकाशित करण्यात आला. पद्मश्री डॉ. डी. वाय. पाटील (राज्यपाल, त्रिपुरा, बिहार आणि पश्चिम बंगाल) आणि डॉ. आनंद देशपांडे, संस्थापक/चेअरमन आणि व्यवस्थापकीय संचालक, पर्सिस्टन्ट सिस्टिम या प्रमुख मान्यवरांच्या शुभहस्ते या दोन पुस्तकांचे प्रकाशन करण्यात आले. यावेळी या पुस्तकांचे लेखक आनंद गानू आणि सुनीता गानू, ज्या कर्तृत्ववान व्यक्तींचा या पुस्तकात समावेश आहे त्यांच्यापैकी डॉ. शाम नवाथे, डॉ. उर्मिला दिवेकर, डॉ. पराग हवालदार, डॉ. मिलिंद भांडारकर, नरेंद्र काळे, प्रशांत रानडे, डॉ. श्रीकांत माने, डॉ. आदिती कान्हेरे, अजित रानडे, प्रज्ञा पुणेकर, हर्षवर्धन भावे, तसेच इंग्रजी भाग १ चा मराठीत अनुवाद ज्यांनी केला ते मेधा आलकरी, जी.बी. देशमुख 'ग्रंथाली'चे विश्वस्त धनंजय गांगल आणि सुदेश हिंगलासपूरकर हे यावेळी व्यासपीठावर उपस्थित होते.

'Man himself is an artitect of his life. कपाळावर भाग्य लिहून झाले आहे त्याप्रमाणे तो जगला, याला आयुष्य म्हणत नाहीत. जो माणूस स्वतःच्या जगण्याला घडवतो, त्याला आयुष्य म्हणतात. आयुष्य घडवण्याची जिद्द, ध्यास, जप सतत मनात असेल तर त्याचे फळ मिळतेच. इच्छा तीव्र हवी. माणूस त्याच्या इप्सितापर्यंत पोहोचतोच. जॉर्ज वॉशिंग्टन याचे उत्तम उदाहरण

डॉ. आनंद देशपांडे प्रदीप लोखंडे यांचा सत्कार करताना

आहे. मी स्वतः त्याच ध्यासाचे एक उदाहरण आहे, असे डॉ. डी. वाय. पाटील यांनी मनोगत व्यक्त केले. व्यासपीठावर असलेल्या कर्तृत्ववान माणसाचे कौतुक करून यांचा आदर्श इतरांना घ्यावा व स्वतःचे आयुष्य घडवण्याचा प्रयत्न करावा, अशी अपेक्षाही त्यांनी व्यक्त केली.

डॉ. आनंद देशपांडे यांनी 'गर्जे मराठी' पुस्तकांचे लेखकद्वयी आनंद गानू आणि सुनीता गानू यांचे मनापासून कौतुक केले. या पुस्तकासाठी त्यांनी घेतलेले परिश्रम अविश्वसनीय स्वरूपाचे आहेत. त्यामुळेच हे एक अतिशय उत्तम पुस्तक तयार झाले. या पुस्तकात ज्यांचा समावेश आहे, ते सर्वजण खूप मोठे आहेत. त्यांचे कार्य प्रचंड स्वरूपाचे आहे. त्यांच्यासारख्यांना या पुस्तकात हकिगत आणणे मोठे अवघड काम होते. परंतु गानू दाम्पत्याने ते यशस्वीरीतीने पार पाडले आहे. या पुस्तकाचा आदर्श विद्यार्थ्यांसाठी नक्कीच प्रेरणादायी ठरेल. भारत बदलतो आहे. संधी मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध होत आहेत. त्यात या कर्तृत्ववान व्यक्तींनी मोठा वेळ, काही मार्गदर्शन, सहकार्य उपलब्ध केले तर त्यांचा फार मोठा

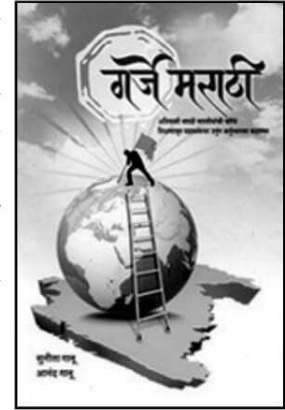
फायदा तरुण पिढीला होईल. मला स्वतः यात सहभागी होऊन सहकार्य करायला आवडेल. अशा स्वरूपाचे मनोगत व्यक्त करताना 'ग्रंथाली'च्या कार्याचा, करीत असलेल्या उपक्रमांचा आवर्जून उल्लेख केला आणि त्यासाठी अभिनंदन केले.

उपस्थित मान्यवरांचे स्वागत 'ग्रंथाली'चे विश्वस्त धनंजय गांगल, सुदेश हिंगलासपूरकर आणि प्रभाकर भिडे यांच्या हस्ते करण्यात आले. तर आनंद गानू, सुनीता गानू, अनुवादक मेधा आलकरी, जी.बी. देशमुख, स्वाती मराठे, चित्रा वाघ, सुचिता देशपांडे, इंडिया प्रिंटिंगचे आनंद लिमये, चित्रकार निलेश जाधव, सलील वाघमारे, चांगदेव काळे, अस्मिता पांडे यांना मान्यवरांच्या हस्ते सन्मानित करण्यात आले.

अस्मिता पांडे आणि मेधा आलकरी यांनी कार्यक्रमाचे नेटके सूत्रसंचालन केले. कार्यक्रमाची सुरुवात राष्ट्रगीताने करण्यात आली. ग्रंथालीच्या वतीने सुदेश हिंगलासपूरकर यांनी ग्रंथाली करीत असलेले उपक्रम, तिला शासनाकडून मिळालेली जागा, ग्रंथालीने विद्यार्थ्यांसाठी ग्रंथालय स्वरूपात मदत उपलब्ध करून वाचनसंस्कृती वृद्धिंगत करण्याचा हाती घेतलेला उपक्रम, याबाबतची माहिती दिली आणि उपस्थितांचे स्वागत केले.

धनंजय गांगल यांनी मान्यवरांचे स्वागत करताना आपल्या चौफेर वाचनाचा, अभ्यासाचा आणि खुसखुशीत शैलीचा परिचय करून दिला. गानू दाम्पत्यांच्या लेखनाचा, त्यांच्या जिद्दीचा आवर्जून उल्लेख करीत त्यांचे कौतुक केले. शिक्षण, भाषा, वैश्विक मांडणी यांचा तपशील उदाहरणांसह सादर केला. 'ग्रंथाली' बुद्धिवंतांचे माहेरघर आहे. माणसांच्या जाणिव्या प्रगल्भ करण्याचे काम 'ग्रंथाली' करते असे ग्रंथालीविषयी गौरवोद्गार काढले.

'गर्जे मराठी' हा पुस्तकाचा प्रपंच कसा मांडला याविषयी या पुस्तकाच्या सहलेखिका श्वेता गानू यांनी आपल्या मनोगतात विश्लेषण केले. 'एअर इंडिया'सारख्या मोठ्या उपक्रमात केरकर नावाचे मराठी गृहस्थ उच्चपदस्थ आहेत. त्यांच्यासारखेच अनेक उच्चशिक्षित मराठी माणसं जगभर कर्तृत्वाची पताका डौलाने फडकवत आहेत याची आपणास काहीच कल्पना नाही. केसकर हे त्यांचे एक उदाहरण. केसकरांची माहिती सर्वांना व्हावी, त्याचप्रमाणे जगभरातल्या अशा मराठी कर्तृबगार व्यक्तींची माहिती सर्वांना व्हावी, ती सर्वदूर पोहोचावी, म्हणून हा उपक्रम हाती घेतला. मराठी माणसांचे कर्तृत्व हा आमचा अभिमान आहे. त्यांचा आदर्श मोठा आहे. त्यातून या कामाला सुरुवात झाली. त्यासाठी इंटरनेटवर माहिती घ्यायला सुरुवात केली आणि मोठे अज्ञात भांडारच हाती आले. मग आम्ही त्यासाठी एक

प्रश्नावली तयार केली. ती मोठी आणि किचकट होती. संबंधितांनी ती भरून पाठवावी, अशी योजना होती. काहींनी पाठविली, काहींनी फोन, ईमेलवरून माहिती दिली. काम कठीण होते परंतु सगळ्यांनी संमती दिली, सहकार्य दिले, त्यामुळे आता हे दुसरे पुस्तक सिद्ध झाले आहे. लोक साधूमहाराज, देवस्थाने यांच्या शोधात जातात. ही जगभरातील कर्तृत्ववान माणसे, त्यांचा सहवास हाच आमच्यासाठी सत्संग!

दुसरे लेखक आनंद गानू यांनी मनोगत व्यक्त करताना सांगितले की, आम्ही दोघांनी मिळून 'गर्जे मराठी'चा प्रवास केल्याने तो सुखाचा वाटली. गोव्याचे संदेश साधले यांचे प्रायोजकत्व आमच्यासाठी महत्त्वाचे आणि मोलाचे ठरले. हे चांगले पुस्तक विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचले पाहिजे, अशी इच्छा व्यक्त करून त्यांनी प्रायोजकत्व स्वीकारले. पुण्याचे प्रदीप लोखंडे, हे ग्रंथ आणि वाचक चळवळीतले मोठे नाव. खूप काम करताहेत ते ग्रामीण भागात. त्यांच्यामुळे हे पुस्तक जास्तीत जास्त विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचणे शक्य झाले.

गणपत यादव यांचे सहकार्य मिळाले म्हणून अनेक कर्तृत्ववान मराठी माणसं या पुस्तकात समाविष्ट करता आली.

या पुस्तकाचे दोन इंग्रजी भाग प्रसिद्ध झाले. पहिल्या भागाचा मराठी अनुवाद प्रसिद्ध झाला. आम्ही आणखी ३ व ४ असे भाग प्रकाशित करणार आहोत. भारताबाहेर गेलेल्या मराठी माणसांचे कर्तृत्व सगळ्यांना कळावे हा या मागचा हेतू आहे, परंतु ज्यांनी भारताबाहेर राहूनही भारतासाठी खूप काही केले आहे, देशासाठी परत भारतात आले आहेत, त्यांच्याविषयी लिहायचे आहे, असा संकल्प आनंद गानू यांनी जाहीर केला.

चित्रा वाघ, मेधा आलकरी, जी.बी. देशमुख यांनीही अनुवादाबाबतचे मनोगत व्यक्त केले. तसेच उपस्थित मान्यवर पाहुण्यांनी त्यांचे मनोगत व्यक्त केले. आपापल्या क्षेत्रात लौकिक मिळवलेला असून त्यांच्यातला नम्रपणा, सौजन्य आणि सहकार्य करण्याती वृत्ती दिसून आली. ते करीत असलेल्या कार्याविषयी सांगतानाच, लेखक दाम्पत्यामुळे आपणासमोर येण्याची संधी मिळाली, यासाठी त्यांनी लेखकांचे कौतुकही केले. यावेळी अशी सूचनाही केली की मॅटॉरशीप घेऊन भारतातील तरुणांना मार्गदर्शन करण्यासाठी प्रत्येकाने ठरावीक असा वेळ काढावा. इंटरनेटद्वारे हे करणे शक्य आहे. या सूचनेचे सगळ्यांनीच स्वागत केले.

– चांगदेव काळे

भ्रमणध्वनी : ९८६९२०७४०३

अंगावर काटा आणणारा स्त्री गर्भाचा 'बाजार'

विज्ञान-तंत्रज्ञान ही खरं तर आधुनिक युगाला मिळालेली सर्वोच्च देणगी. त्याच्या बळावर माणसाचं जीवन सुखी सुलभ झालं पण त्याचाच वापर करून जेव्हा माणूस माणसाच्याच जीवनाशी खेळायला लागतो आणि केवळ पैशांसाठी नफ्याचा किळसवाणा बाजार मांडतो तेव्हा मात्र काय करावे हे समजत नाही.

संपूर्ण जगभरात सध्या मोठ्या संख्येने उभी राहिलेली फर्टिलिटी क्लिनिक्स व त्याद्वारे स्त्रियांच्या गर्भात केले जाणारे कृत्रिम बीजारोपण, त्यासाठी जोडप्यांकडून केली जाणारी पैशांची बेसुमार लूट आणि या साऱ्यांतून गर्भाशयातील बीजरोपण आणि कृत्रिम गर्भधारणेसाठी उभी राहिलेली एक प्रचंड अशी बाजारपेठ या साऱ्यांवर झगझगीत प्रकाश टाकण्याचे काम 'पॉलिटिक्स ऑफ वूमब' हे बहुचर्चित पुस्तक करते.

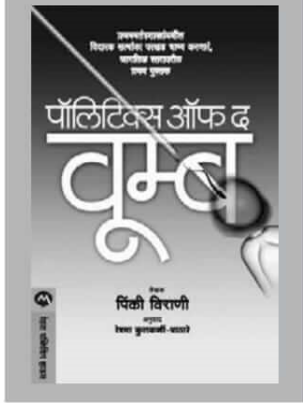
पिंकी विराणी यांनी या पुस्तकाचे लेखन केले आहे. रेश्मा कुलकर्णी-पठारे यांनी त्याचा अनुवाद केला आहे. हा विषय तसा मांडायला अवघड आहे. त्यातील अनेक संकल्पना आणि व्याख्या या मूलतः इंग्रजीत आहेत त्यातून वैज्ञानिक संकल्पना असल्याने त्या समजून घ्यायलाही जड आहेत. मात्र अनुवादिकेने हे शिवधनुष्य लीलया पेलले असल्याचे जाणवते. स्वतः स्त्री असल्याने त्या भूमिकेत शिरून विषयाची मांडणी केलेली असल्याने त्याला हळव्या संवेदनशीलतेची सुरेख किनार लाभली आहे. त्यामुळे ते केवळ एक रुक्ष भाषांतर न उरता तो एक सहजसुरेख संवाद झाला आहे. या संपूर्ण लेखनाचा अनुवाद करताना त्यामध्ये लालित्यही खुबीने जपले असल्याचे दिसून येते आहे.

स्त्रीचा देह म्हणजे जणू नाना प्रयोग करून पाहण्याची प्रयोगशाळा असल्यासारखे तिच्या शरीराचे खेळ चालवले आहेत. त्याहून गंभीर म्हणजे तिच्या शरीरातील एका भागाचं नफ्याच्या दृष्टिकोनातून विश्लेषण सुरू आहे. जर गर्भाशय बाळाला जन्म देऊ शकत नसेल तर त्यासाठी विज्ञान-तंत्रज्ञान मदतीला आलं तर त्यात चूक काय? अशा भूमिकेतून याची सुरुवात झाली. सामाजिक बांधिलकीचं आणि मदतीचा हात देण्याचं आवरण घेऊन झालेली ही सुरुवात लवकरच एक मोठ्या बाजार जगभरात मांडणार आहे याची कल्पना कुणालाच नव्हती, पण तो सध्या भारतासह जगभरातील अनेक देशांत बिनबोभाट सुरू झालेला आहे व त्यावर नेमकेपणाने प्रकाश टाकण्याचे काम या पुस्तकाने अतिशय अभ्यासपूर्ण रितीने केलेले आहे. या संबंदातील जागतिक अहवाल, तज्ज्ञ डॉक्टरांची मते, संबंधित व्यवसायातील लोकांच्या या विषयीच्या भूमिका, प्रत्यक्षात स्त्रियांचे मानसशास्त्र, तिच्यावर येत असणारा सामाजिक दबाव, सांस्कृतिक बंधने, रितीपरंपरांमध्ये अडकलेली मानसिकता अशा साऱ्या बाबींचा उहापोह अतिशय साकल्याने आणि अभ्यासू पद्धतीने या पुस्तकात केलेला आहे.

लेखिकेने यात मांडणी केली आहे त्यानुसार, केवळ भारतातच नव्हे तर संपूर्ण जगात धर्म आणि विज्ञान यांची बेमालूम सांगड घालून शक्य तितक्या स्त्रियांच्या गर्भात गर्भाचे रोपण करण्यासाठी प्रयत्न केले जात

पॉलिटिक्स ऑफ द वूमब
लेखक : पिंकी विराणी
अनुवाद : रेश्मा कुलकर्णी-पठारे

आहेत. इन विट्रो फर्टिलायझेशन अर्थात आयव्हीएफ या तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून हा एक वेगळाच खेळ सध्या सर्वत्र सुरू झाला आहे. त्यासाठी जगभरात फर्टिलिटी क्लिनिक्स उभी राहिलेली आहेत. समंजसपणा, दुसऱ्याचे दुःख आम्ही जाणतो असे बुरखे पांघरून तेथील डॉक्टर्स एक स्वप्न स्त्री पुरुषांना दाखवतात आणि बाजारात ओढतात. मात्र आयव्हीएफ उपचारांमुळे स्त्रीच्या शरीरावर होऊ शकणाऱ्या दुष्परिणामांविषयी कुणीच अवाक्षर बोलत नाही. त्यावर या पुस्तकाने नेमकेपणाने प्रकाश टाकलेला आहे.

यातून समोर येणारी माहिती खरोखर धक्कादायक आहे. या धंद्यात वारेमाप पैसा असल्याने आता त्यात दलाल घुसले आहेत. स्वतःची बिझनेस कार्ड छापून केवळ ई-मेलच्या माध्यमातून जगभरात लागेल तिथल्या गिऱ्हाईकाला 'लागेल ते' पुरवले जाते. स्वप्नातल्या बाळाची आस लावून स्त्री पुरुषांच्या भावनांचा खेळ आणि बाजार मांडतात. अफगाणिस्तान, पाकिस्तान, बांगलादेश, श्रीलंका, अमेरिका व पाश्चात्य देशांमध्ये हे सारे जाळे विखुरलेले आहे व दिवसागणिक वाढत आहे. धंदेवाईक सरोगसीवर आळा घालण्यासाठी काही देश सरसावले आहेत हे खरे पण त्याला अटकाव करण्याचा प्रयत्न अद्याप म्हणावा तसा यशस्वी झालेला नाही.

या पुस्तकामध्ये म्हणूनच या साऱ्याचा एका व्यापक पातळीवर अभ्यास केलेला आढळून येतो.

विविध देशांमध्ये या विषयावर केलेल्या विविध अभ्यासांचे दाखले या पुस्तकात दिलेले आहेत. रासायनिक पद्धतीने गरोदर करणं यातील धोके, त्याचे मानसिक-शारीरिक परिणाम या साऱ्यांविषयी अवगत करण्याचे काम हे पुस्तक निश्चितपणे करते. यातून प्रजनन गुन्हेगारीचे एक नवे रॅकेट कसे तयार होत आहे हे देखील जळजळीत वास्तव आपल्या समोर येते.

भारतातील भीषण स्थितीवरही हे पुस्तक नेमकेपणाने बोट ठेवते. भारतात जिथे अगोदर आरोग्य प्रश्नांविषयी अनास्था आहे तिथे या विषयांवर कितपत भरवसा ठेवून चालेल? भारतामध्ये अशी आयव्हीएफ क्लिनिक्स उभारली गेली आहेत हे वास्तव आहे परंतु त्यावर अंकुश ठेवण्यासाठी अजूनही कुठलीही नियमन संस्था नाही मग एखादे विशिष्ट क्लिनिक अथवा अमुक एक डॉक्टर चांगले आहेत हे आपण कसं ठरवू शकतो? त्यातून समजा एखाद्या प्रकरणी फसवणूक झाली तरी अशा वेळी धाव कुठे आणि कुणाच्या विरोधात घेणार. हे सारे महत्त्वाचे मुद्दे व त्यांचा नेमकेपणाने व विस्ताराने केलेला ऊहापोह या पुस्तकात दिसून येतो.

पुस्तक : पॉलिटिक्स ऑफ द वूमब
लेखक : पिंकी विराणी, अनुवाद : रेश्मा कुलकर्णी-पठारे
प्रकाशक : मेहता प्रकाशन
किंमत : ३९५ रुपये
- पराग पोतदार
(लेखक मुक्त पत्रकार व अनुवादक आहेत.)
९८५००८९४०२
'ग्रंथाली' येथे सभासदांना सबलतीत ३२० रुपये

क्रौर्य जिथे ओशाळते...

कंबोडिया हा लहानसा परंतु शांतताप्रिय देश. तो अगोदर फ्रेंच वसाहतीच्या अंमलात सापडला. आणि पुढे त्याची अक्षरशः धूळधाण झाली. अमेरिकेने व्हिएतनामला नामशेष करण्यासाठी युद्ध छेडले, व्हिएतनाममधील कम्युनिस्ट कंबोडियात आश्रयाला पळाले, हा कंबोडियाचा दोष ठरला. अमेरिकेने या दोन्ही देशांवर केलेल्या आक्रमणाचा तपशील देण्यासाठी लेखकाने 'रिट्रास्पेक्ट द ट्रॅजेडी अँड लेसनस ऑफ व्हिएतनाम' या पुस्तकाचा संदर्भ दिलेला आहे. या पुस्तकाचा लेखक मॅक्नामारा अमेरिकेचा संरक्षण सचिव म्हणून काम पाहणारा असल्याने सत्यतेबाबत शंका असण्याचे कारण नाही. हे युद्ध अमेरिका हरलेली आहे हे मान्य केले तरी तिने केलेला विध्वंस हा किती पराकोटीचा होता, त्यासाठी उपयोगात आणलेली युद्धसामग्री आणि सैनिकी बळ यांची आकडेवारी पाहिली की डोळे विस्फारल्याशिवाय राहत नाहीत. यात झालेले नुकसान आणि मनुष्यहानी कधीही भरून निघणारी नाही.

कंबोडियाचा वनवास या युद्धानंतरही संपलेला नाही, हे या देशाचे मोठे दुर्भाग्य म्हणावे लागेल. 'पोल पॉट'च्या खमेर रूज संघटनेने अमेरिकाचा कडवा विरोध केला म्हणून लोकांचा त्याला पाठिंबा होता. परंतु तोच त्यांचा कर्दनकाळ ठरला. एप्रिल १९७५ मध्ये राजसत्ता आणि लोकसत्ता उलथवून पोल पॉटने राजधानी नाम्हेपेनचा कबजा घेतला आणि शून्य वर्षाला सुरुवात केली. कंबोडिया म्हणजे काम्युचिया. पृथ्वीतलावर अवतरलेला नवा देश. पूर्वीचे सारे पुसून टाकायचे, हे त्याचे धोरण. त्याची एकूण कारकीर्द ठरली ती तीन वर्षे नऊ महिने. परंतु या काळात त्याचे वागणे ठरले ते हिटलर, स्टॅलिन, माओला मागे टाकणारे, भस्मासुराला शोभणारे. 'सलोथ सार' हे त्याचे मूळ नाव. शिक्षणाबद्दल त्याला विलक्षण तिटकारा होता. त्याचे तत्त्वज्ञान एकच, शेतकरी हा देशाचा खरा आधार आहे. राजघराणी, शिक्षित, व्यवसायिक हे शेतकऱ्यांचे शोषित आहेत. या शोषितांना नष्ट करायचे. टक्केवारीच्या भाषेत हे शोषित नव्वद टक्के होते. या देशाची लोकसंख्या सत्तर लाख होती. त्यांच्या संहाराच्या काळात मारले गेलेल्यांची संख्या वीस लाख आहे. यात ऐंशी टक्के शिक्षक आणि पंच्याणव टक्के डॉक्टर व शिक्षित समाजाचा समावेश आहे. तो आणखी सत्तेवर राहिला असता तर ही संख्या पन्नास लाखवर सहज पोहोचली असती, परंतु १९७९ मध्ये व्हिएतनामने लष्करी कारवाई करून त्याची सत्ता उलथून टाकली आणि उरलेले लोक सुदैवी ठरले.

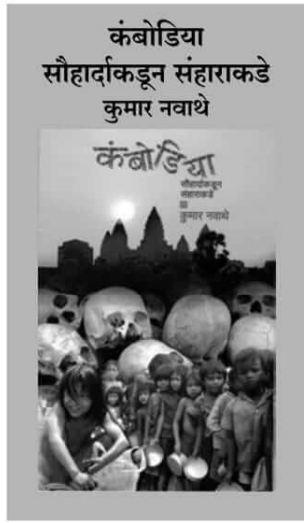
कुमार नवाथे हे यशस्वी व्यावसायिक आहेत तसे उत्तम अभ्यासक आहेत. या निमित्ताने आजपर्यंत जगातल्या तीस देशांना भेटी दिलेल्या आहेत. हिटलरप्रमाणेच क्रूरतेची परमसीमा गाठलेल्या पोल पॉटच्या किलिंग फिल्डची पाहणी करण्यासाठी त्यांनी प्रत्यक्ष कंबोडियाला भेट दिली. तिथली सर्व स्थळे, स्मारके, संग्रहालये, पाहिली. फाशी देण्याची, डोक्यावर प्रहार करून मारण्याची, तुरुंगात छळ करण्याची ठिकाणे पाहिली. त्यावर आधारित हे पुस्तक लिहिले, 'कंबोडिया सौहार्दाकडून

ग्रंथपान

चांगदेव काळे

संपर्क : ९८६९२०७४०३

पाहिलाच पाहिजे. त्या एका अतिउत्कट जिज्ञासेतून त्यांनी या देशाच्या प्रवासाला प्रस्थान ठेवले. जे पाहिले त्याची नोंद त्यांनी अतिशय संयतपणे केली. एखादा वाटाड्या पुढेपुढे सोबत घेऊन जात राहतो तसे वाचकाला ते आपल्यासोबत घेऊन जातात. लेखनात केवळ वर्णन नाही तर त्यामागचा गूढार्थ शोधणारे चिंतन आहे. त्यामुळे लेखनाचा दर्जा प्रवासवर्णनात्मक न राहता त्याला ऐतिहासिक संदर्भमूल्याचा ऐवज असे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. पुस्तक छोटेखानी असूनही त्याचा प्रभाव कधीही पुसून टाकता येणार नाही, असा आहे. जिज्ञासू, अभ्यासक यांना कंबोडिया नावाचा देश पाहण्याची उत्सुकता यातून निर्माण झाल्याशिवाय राहणार नाही, परंतु त्याचवेळी अभ्यासासाठी मार्गदर्शक म्हणून हे पुस्तक सोबत ठेवण्याला देखील पर्याय असणार नाही.

सतीश भावसार यांचे मुखपृष्ठ केवळ आशयनिष्ठच नाहीतर चित्रकाराच्या कल्पकतेचा कस पाहणारे आहे. त्यावरून हा क्रौर्य अनुभवलेला देश एका दृष्टिक्षेपात येतो. पाहिलेला काळ सूर्यालाही लाजवणारा होता आणि उद्याचा सूर्योदय या देशाचा असेल असे यातून सूचित केले आहे.

मूल्य १०० रुपये सवलतीत ६० रुपये

आरस्पानी निरागसता

चाळ ही वस्तीच अशी आहे की, तिथे वास्तव्याला असणारी माणसे एका कुटुंबासारखी असतात. परंतु त्यांचे प्रत्येकाचे वैशिष्ट्ये त्याने जपलेले असते, ती वैशिष्ट्ये वागणे, बोलणे, राहणे, व्यवहार करणे, संबंध राखणे, वेशभूषा, पेहराव, शारीरिक ठेवण, शरीराला लाभलेला वर्ण, अशा अनेक पैलूंनी जोडलेली असतात. पु.ल. देशपांडे यांचे 'बटाट्याची चाळ', श्री.ना. पेंडसे यांचे नाटक 'संभूसाची चाळ' आणि दूरदर्शनवर चंद्र पारखी आणि उषा नाडकर्णी यांच्या अभिनयाने गाजवलेली मालिका 'चाळ नावाची वाचाळ वस्ती' यांची आठवण 'चाळ' या शब्दाशी जोडलेली पटकन आठवते. त्या आठवणींच्या रांगेत आणखी एक तसेच चाळीवरील पुस्तक म्हणजे लेखिका शुभांगी चेतन यांचे 'जीवन चाळ'.

शुभांगी या स्वतः उत्तम चित्रकार आहेत. २०१६ साली त्यांच्या चित्रांचे प्रदर्शन बजाज आर्ट गॅलरी, मुंबईत झाले. मुलांसाठीच्या कला, हस्तकला उपक्रमात त्यांचा सहभाग असतो. लोकसत्ताच्या रविवार पुरवणीसाठी त्यांनी लेखन केलेले आहे. 'ऋतुरंग', 'अक्षर', 'करुणा', 'मिळून साऱ्याजणी' यासारख्या दर्जेदार नियतकालिकांतून त्यांचे लेखन प्रकाशित झालेले आहे. प्रस्तुतचे 'जीवन चाळ' हे देखील २०१७ च्या 'ऋतुरंग'च्या दिवाळी अंकातून प्रसिद्ध झालेले लेखन आहे.

आपले बालपण हा प्रत्येकाचा कायमस्वरूपी असलेला एक नैसर्गिक ठेवा. चिरंतन सोबत करणारा.

कुठल्याही चरित्रकाराला त्याच्या बालपणाच्या या दिवसांना, व्यक्तींना, परिसराला टाळून पुढे जाता येत नाही. त्याच्या यशपशाच्या कळसाचा पाया या दिवसांनी घट्ट धरून ठेवलेला असतो. फरक इतकाच असतो, की पाहणारा त्याकडे कोणत्या नजरेने पाहतो.

या लेखांची लक्ष्मणरेषा आहे ती चाळीभोवती. नावाप्रमाणे जीवन चाळ. लागून असलेले मैदान, बाजूला मारुतीचे मंदिर, जवळच आपटा, पिंपळ, गुलमोहर, जांभूळ ही झाडे. बैठ्या चाळीत असलेल्या व्यक्ती, त्यांचे त्यांच्या घरापुरते असलेले संबंध, इतरांशी असलेले संबंध हे महिलांपुरते. या सगळ्यांकडे पाहणारी पिंकी! मैदानात सागरगोटे, लगेरी, लपंडाव, असे खेळ खेळणारी, शेजाऱ्यापाजाऱ्यांकडे आपले समजून पाहणारी, तर रिकाम्या खोलीत राहायला येणाऱ्यांकडे कुतूहलाने पाहणारी. या पाहण्यात तिच्या वयाची नजर आहे. समज त्याच वयाची आहे. मंदिराचा परिसर स्वच्छ केल्यानंतर कसा दिसायचा, 'न्हाऊ घालून तीट-पावडर केलेल्या बाळासारखा.' 'मंदिराजवळच्या झाडावरच्या फळांचा वास', 'हनुमान जयंतीच्या दिवशी सजलेला हनुमान इतर दिवशी मात्र रागावलाय की काय असं वाटायचं. तर मंदिराला दिलेला रंग त्याला विचारून दिला नाही म्हणून त्याचे डोळे वटारलेले असतील.' असे हे अंतर्मुख करायला लावणारे वर्णन लेखिका सहजपणे करून जाते.

समोरचा पिंपळ, पानगळ झालेला, नव्याने फुलून आलेला. त्याची विविध रूपे टिपलेली आहेत. 'वाऱ्याने सळसळणारी पाने खूप काही बोलायची. पालवीच्या दिवसात तो खूप देखणा दिसायचा, तर पानगळ झाली की तो अबोल व्हायचा. त्याचा आनंद, दुःख त्याच्या

ग्रंथपान

जीवन चाळ शुभांगी चेतन

पानांच्या सळसळण्यातून व्यक्त करतो की काय असं वाटायचं.' बंद असणारे कुलूप उघडले गेले. त्याच्याकडे पाहून मनात विचार आले, 'त्या कुलपाला किती छान वाटलं असेल! त्याचं अवघडलेलं अंग त्याने मोकळं केलं असणार आणि मग उगीचच ते माझ्याकडे पाहून हसतंय.'

चाळीत राहणारी कुटुंबे वेगवेगळ्या प्रदेशातून आलेली, वेगवेगळी भाषा असलेली. ग्वाल्हेरचे झा कुटुंब, साबुदाण्याच्या फेण्या करायच्या साऱ्यासारखे. वेगवेगळ्या चकत्यांप्रमाणे असलेले. त्यातली प्रेमळ मोठी आई ही मोठी चकती, मध्यम चकती हे चाचा आणि धाकटी चकती म्हणजे त्यांचा बिडू. अशी ही त्यांची वर्गवारी. दुसऱ्या खोलीत राहणारे शाली मावशीचे कुटुंब. शाली स्वच्छतेची आवड असलेली तरी भांडखोर स्वभावाची. त्याउलट तिचा नवरा. त्यांच्याविषयी लेखिका लिहिते, 'मामा परकोटीचे शांत. त्यांना खूपच्या खूप गदागदा हलवलं तर दोन-तीन शब्द बाहेर पडतील.' इथे असलेली बहुतेक पुरुषमंडळी अशीच शांत, अबोल, प्रेमळ, फारशी न मिसळधारी. त्याउलट महिलावर्ग. त्यांच्या वागण्याच्या, बोलण्याच्या तऱ्हा वेगवेगळ्या. परंतु त्यांच्यात असलेले प्रेम आपुलकी दाखवणारे. यात मधून रिकाम्या घरात येणारे, काही काळ राहून पुन्हा घर सोडणारे भाडेकरूही अपवाद नाहीत. हेल काटून बोलणारी कारवारची सुगरण मामी. तिच्या बोलण्यात केवळ कानडी हेलच नव्हता, तर तिथला माड आणि समुद्र यांची भव्यताही होती. मनाने ती

उदार होती, हे लेखिकेचे निरीक्षण. बंगाली बुंबाची सुंदर आई, पंजाबचा सळसळता उत्साह असलेली पम्मी, झणझणीत च्याबी आंटी, सनीची आई, अतिप्रेमळ गागाजी, मुरंब्यासारखे वीरूदादा, नेहमी सांबर आणि भात खाऊनही काळा कुळकुळीत असलेला मद्रासी अण्णा, कुणाशी एक शब्द न बोलणारा तरी सतत भीती वाटावी असा निळ्या डोळ्यांचा जॉन, बांगडीवाला चाचा, मासळीवाली मावशी, फकीरचाचा, अशा अनेक व्यक्तिरेखा या पुस्तकात आपल्या भेटीला येतात. त्यांच्यासोबत लहान मुले आणि खेळकरी सवंगडी यांच्याविषयी देखील वर्णन आहे. पम्मीच्या कुटुंबाविषयी त्या लिहितात, 'पम्मी, ते उंच काका आणि रानो हा त्रिकोण म्हणजे ज्याची कोणतीच बाजू आणि कोणताच कोन ह्यांच्यात साम्य नव्हतं.' विषमभूज त्रिकोण!

लेखिकेतला चित्रकार इथे पावलोपावली जाणवत राहतो. रंगावर जशी हुकुमत आहे तशी शब्दांवरही आहे, हे मान्यच करावे लागते. त्यामुळे हे रंगचित्र नसले तरी रंगाने व्यापलेले असे शब्दचित्र आहे. इतके बारीक बारीक तपशील त्यांनी रंगवले आहेत की, आपण प्रत्यक्ष त्या चाळीत उभे आहोत.

चाळीचे प्रातिनिधिक चित्र मुखपृष्ठावर रंगवलेले आहे. तशाच आशयाशी संबंधित व्यक्ती, झाडे, मारुती यांची रेखाचित्रे आत रेखाटलेली आहेत. ही सजावट स्वतः लेखिकेने स्मितकबीरसोबत केलेली आहे. यातून ही जीवन चाळ सजीव झालेली आहे.

मूल्य १०० रुपये सवलतीत ६० रुपये

सुशिक्षित की ज्ञानी ?

सर्वाना शिक्षण मिळावे म्हणून शासन अनेक योजना आखत आहे. तरीही समाज शिक्षणाच्या नावाने ओरड करित आहे की शिक्षणात काही राम राहिलेला नाही. शिक्षण कुचकामी आहे, वगैरे वगैरे. शिक्षण घेऊनही मनासारखी नोकरी मिळत नाही. त्यामुळे विद्यार्थी आणि त्यांचे पालक वेगळ्याच चिंतेत आहेत. हे सारे चित्र 'शिक्षण' या शब्दाभोवती फेर धरून आहे. यातून प्रश्न निर्माण होतो, सद्याचे शिक्षण म्हणजे नेमके काय? त्याचा अर्थ, मूल्य, योग्यता, उपयुक्तता काय? पोटाला अन्न मिळवून देऊ शकेल किंवा उपजीविकेचे साधन म्हणून उपयोगी पडेल, ते म्हणजे शिक्षण का? आहे हेच उत्तम आहे की कुचकामी? त्यात बदल हवा का? बदल करायचा झाला तर तो कुठे आणि कसा करायचा? या क्षेत्रात विद्यार्थ्यांच्या सोबत असलेल्या सर्व घटकांची यात काही जबाबदारी आहे का आणि ती समर्थपणे पेलण्यास ते निपुण आहेत का? हे आणि असे असंख्य प्रश्न आहेत, ज्यांच्याविषयी तळमळीने बोलणारा वर्ग समाजात मोठा आहे परंतु बोलणे आणि सोडून देणे ही वरवरची तळमळ झाली. तळमळ हवी ती शब्दांत आणि कृतीत तर तिला खरा अर्थ प्राप्त होतो. हा खरा अर्थ खोलवर विचाराद्वारे समजावून सांगितला आहे सूर्यकांत कुलकर्णी यांनी, 'सल शिक्षणाचा' या पुस्तकाच्या माध्यमातून!

'सल शिक्षणाचा' हे 'शिक्षण' या विषयावर अतिशय गंभीरपणे आणि तितकेच तर्कशुद्ध पद्धतीने विचारांची मांडणी करणारे पुस्तक आहे. त्याचप्रमाणे ते केवळ विचारांच्या पातळीवर राहिलेले आहे, असे नाही; त्याला अनुभवांची जोड आहे, प्रयोगांच्या सिद्धतेची जोड आहे. लेखक स्वतः या प्रक्रियेचा एक भाग आहेत, कार्यकर्ता म्हणून, राज्य व केंद्र शासनाच्या विविध समित्यांवरील तज्ज्ञ सल्लागार म्हणून. 'सर्वात आधी शिक्षण' या फोरमच्या संस्थापकांपैकी ते एक आहेत. शंभर संस्थांना सोबत घेऊन 'युनिसेफ', 'सेव्ह दि चिल्ड्रेन', 'क्राय' यांच्या सहभागाने 'बाल हक्क अभियाना'ची स्थापना त्यांनी केली आहे. 'फाय फाउंडेशन'सारख्या मानाच्या पुरस्काराने त्यांच्या कार्याचा सन्मान केलेला आहे. त्यांच्या चिंतनातून, विचारांतून, अनुभवांतून सिद्ध झालेले पुस्तक म्हणजे 'सल शिक्षणाचा'.

या पुस्तकाची सुरुवात होते ती 'शिक्षण म्हणजे काय?' आणि 'शिक्षण कशासाठी?' या मूळ प्रश्नांपासून. पूर्वीच्या काळी गुरुगृही, आश्रमात शिक्षण होत असे. त्यात विविध विद्यांचा, कलांचा समावेश होता. पुढे ईस्ट इंडिया कंपनी भारतात आली तेव्हापासून शिक्षणपर्व सुरु झाले. आज एक मेडिकल सोडले तर काहीही शिका आणि काहीही करा अशी अव्यवहारिक शिक्षणपद्धती भारतात आहे. म्हणजे काहीही शिका आणि नोकरीची वाट पाहा, अशी शिक्षणपद्धती झाली आहे. मूळात शिक्षणाचा हेतू हा व्यक्तीला ज्ञानसंपन्न बनवणे, तिचे कौशल्य विकसित करणे हा असायला हवा. माणसाला शरीरश्रम आणि बुद्धिमत्ता वापरून मानाने जगता येईल असे शिक्षण हवे. कृतिशीलता हे शिक्षणाचे अंग हवे.

ग्रंथपान

सल शिक्षणाचा
सूर्यकांत कुलकर्णी

शिक्षणातून स्वालंबन यायला हवे. हे शिक्षण त्याच्या आवडीनुसार, कुवतीनुसार असायला हवे. त्याला ज्या क्षेत्रात गती असेल त्यानुसार असायला हवे. हे ठरवताना ग्रामीण आणि शहरी यातली तफावत लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे.

शिक्षण व्यवस्थेत सर्वात संवेदशील व महत्त्वाचा भाग म्हणजे शिक्षक. त्यांच्यावर विद्यार्थ्यांचे भवितव्य अवलंबून असते. राज्यात सहा लाख शिक्षक आहेत. डी.एड., बी.एड. अशी शैक्षणिक पात्रता त्यांच्याकडे आहे म्हणून ते दर्जेदार शिक्षक आहेत असे मानणे बरोबर नाही. सोबतच उच्च दर्जाची अभिरुची, ज्ञान, कौशल्य, शिक्षक होण्याची तीव्र इच्छा, हे ज्यांच्याकडे आहे तो दर्जेदार शिक्षक ठरतो. शिक्षक वर्गात शिकवतात म्हणजे काय करतात, हा प्रश्न विचार करायला लावणारा आहे. तसेच शासनाने विहित केलेल्या सेट, नेट इत्यादी परीक्षा उत्तीर्ण न होणारे शिक्षक स्वतः किती क्षमतेचे आहेत तेही लक्षात घ्यायला हवे. मग असे शिक्षक खाजगी, विना अनुदानित शाळांत दाखल होतात. त्यातले बरेचसे स्वतः संस्थेला पैसा देऊन पाच सहा हजारात राबत राहतात. यांच्या ज्ञानदानाविषयी प्रश्नचिन्ह उभे राहते. राज्यात अडुसष्ट हजार शाळांची पाहणी केली असता समोर आलेले चित्र नक्कीच विदारक आहे. त्याला कारण शिक्षक आणि संस्थाचालक हे देखील तितकेच कारणीभूत आहेत. 'शाळांसमोरील आव्हाने' या प्रकरणात या बाबींचा तपशील आहे. यात महत्त्वाचा मुद्दा आहे तो असा, शिक्षकांची सुद्धा

दर तीन वर्षांनी परीक्षा घ्यावी. पास झालेतर पुढे नोकरीत ठेवावे. त्यांचे ग्रेडिंग करावे. त्याप्रमाणे पगार द्यावेत.

शाळेत येणाऱ्या मुलांचे प्रश्न आहेत, तसे न येणाऱ्या मुलांचेही प्रश्न आहेत. 'सर्वाना शिक्षण' हा अभियानातला हेतू सफल होतो का, याची तपासणी केली असता त्यातून वेगळेच प्रश्न उपस्थित झालेले दिसून येतात.

शिक्षक, परीक्षा पद्धत, शाळा, शाळांचे व्यवस्थापन, विद्यार्थी, शासन, समाज अशा सर्व घटकांना समोर ठेवून या पुस्तकाची मांडणी झालेली आहे. लेखन मुद्देसूद असून अभ्यासपूर्ण अशा तपशिलांची जोड दिलेली आहे. प्रत्येक विषय स्वतंत्र घेऊन मांडणी केल्याने पुनरावृत्ती झालेली नाही. एक दमदार असा प्रवाहीपणा आशयाला लाभलेला आहे. मूलभूत विचारांपर्यंत जाताना केवळ उणेच दाखवायचे असे नाही, तर अधिकची बाजू कोणती, याचाही विचार या पुस्तकात केलेला आहे. यात कुणावर टिका करण्याचा हेतू नाही, हे लेखकाने मनोगतात आधीच स्पष्ट केलेले आहे. या क्षेत्रात जी पडझड सुरु आहे, तिची कारणमीमांसा त्यांनी स्पष्टपणे उघड केली आहे. शासनापासून ते शैक्षणिक संस्था चालक, शिक्षक, विद्यार्थी आणि त्यांचे पालक, या सगळ्यांना आत्मपरीक्षण करण्यास ती उपयुक्त ठरेल. अंतर्मुख होऊन कुणी यात अपेक्षित बदल घडवून आणण्यास प्रवृत्त झाले, तर ते या पुस्तकाचे यश असेल, असे म्हणता येईल.

मूल्य १८० रुपये सवलतीत १०० रुपये

चौथ्या स्तंभाच्या विटा

“उपजीविकेपुरतं माणूस कुठंही कमावतो लेका. परंतु पत्रकारांनी खूप श्रीमंत असावं असं मला वाटत नाही. समाजात सर्वात असूनही त्यानं नसल्यासारखं राहावं. या अलिप्ततेतूनच तो समाजाकडे नीटपणे पाहून वृत्ती-प्रवृत्तीवर निर्धोक प्रहार करू शकतो. वेड्यासारखे सारेच भौतिक सुखाच्या मागे धावत असताना निदान त्यानं तरी या बाबींपासून फटकून राहावं. शेवटी पत्रकारिता हे व्रत आहे. त्यापुढं आर्थिक, भौतिक बाबी तुच्छच समजायला हव्यात. प्रत्येक नीतिमान पत्रकार माझ्या-मते अदृश्य समाजसेवक असतो. आता आपल्यातीलच काहींनी लाज सोडून पत्रकारितेच्या भांडवलावर दिसेल ते ओरबाडायला सुरुवात केली तर त्या लेकीच्यांना काय म्हणावं! स्वतःचं घर भरण्यासाठी ते समाज विस्कटून टाकतात. अशांनी सारं क्षेत्रच बरबटून बदनाम करून टाकलंय.”

वरील परिच्छेदावरून लक्षात यायला हरकत नाही की पत्रकारिता हा या कादंबरीचा आत्मा आहे. पत्रकार दिनकर या क्षेत्रात पदार्पण करतो ती जगण्याची एक अपरिहार्यता म्हणून. ग्रामीण भागातून आलेल्या या दिनकरला पत्रकारिता आणि शहर दोन्ही ही नवीन असतात परंतु त्याचा मित्र रधू त्याला या कामात मदत करतो. आणि तो या क्षेत्रात स्थिर होत जातो. या प्रवासात त्याला जे अनुभव येतात, त्यांची वर्णने येथे आली आहेत. पत्रकारिता म्हणजे केवळ सत्य आणि नीतीच्या गोष्टी नव्हेत, तर त्या पत्रकाराच्या आयुष्याशी खेळणाऱ्या शक्तीही आहेत, याचा साक्षात्कार दिनकरला होतो. तीन तलाव व चार रस्ते हरवल्याचे प्रकरण, चारशे कोटी बुडवणारी सहकारी बँक प्रकरण, पैसे घेऊन मेडिकलच्या पदव्या विकणाऱ्या कातकेचे प्रकरण, टँकरचे प्रकरण, देवस्थानावर नियुक्त केलेल्या अध्यक्षबाईचे प्रकरण, अशा अनेक प्रकरणांचा छडा लावून ती उजेडात आणण्याचे काम पत्रकारांनी केलेले आहे. याविषयीच्या बातम्या तयार करणे हे शोध पत्रकारितेच्या सदरात मोडणारे काम आहे. यासाठी पत्रकारांना कधी सहज तर कधी जिवावर उदार व्हावे लागते. केवळ प्रकरण उकरून काढून भागत नाही, त्याला पुराव्यांची आवश्यकता असते. पुराव्याअभावी अशी प्रकरणे छापण्यास संपादक राजी होत नाहीत. संपादक हा वाचक आणि मालक यांच्यातला दुवा असतो. बातमीतले सार कितीही लोकोपयोगी असू दे, मालकाचा दृष्टिकोन, त्याची बांधीलकी, ध्येयधोरणे, राजकारण, यांची काळजी अगोदर घ्यावी लागते. अन्यथा होणाऱ्या गंभीर परिणामाना सामोरे जाण्याला पर्याय राहात नाही.

पत्रकारिता आणि राजकारणाचा परस्परशी असलेला संबंध कधी रेशमी तर कधी सुताच्या धाग्यासारखा असतो. कधी गोड तर कधी कटू. तरीही हातात हात घालून चालणारे. दोघेही एकमेकांचा वापर करून घेताना दिसतात. त्याबाबत लेखकाने केलेली वर्णने कुठल्याही काळातल्या पत्रकारितेला लागू होणारी आहेत. यासाठी बाह्य तपशीलांची आवश्यकता असते, तसा अंतर्गत नात्यांचा आणि परस्पर विरोधांचा फार

ग्रंथपान

बारकाईने अभ्यास असावा लागतो. तो पुस्तकातून जाणवतो. प्रत्यक्षात लेखक हे स्वतः पत्रकार असावेत इतक्या सराईतपणे परिपूर्ण अशी माहिती इथे दिलेली आहे. ती मुळातच वाचण्यासारखी आहे.

सूर्योदय वृत्तपत्राचे संपादक मुधोळकर हे आपले काम चोखपणे कसे पार पाडावे, पत्रकारांनी काय-काय पथ्ये पाळावीत, याची जाणीव असलेले, जुन्या पिढीतील नावाजलेल्या संपादकांच्या मांदियाळीत त्यांचा समावेश होऊ शकेल. ते कुठल्या प्रलोभनाने विचलित होत नाहीत की कुणाच्या मागे उगाच धावत जात नाहीत. वाणी हा पत्रकार तसाच. आपल्या इमानाशी कायम चिकटून असलेला. परिस्थितीने हतबल होत तो वाऱ्यावर फेकला जातो पण आपल्या ईमानाला वाऱ्यावर सोडत नाही. माने, दासू मात्र याला अपवाद आहेत. पत्रकारितेच्या जोरावर सगळी सुखे त्यांच्यासाठी हात जोडून उभी आहेत. नीतिअनीती या गोष्टी न पाळणाऱ्या पत्रकारांचे ते प्रतिनिधी ठरतात. शेंडे, राजन, रहीम, असे इतरही पत्रकार आहेत. त्यांचे स्वभाव, वागण्याची पद्धत, आपसातले संबंध, हे सगळे पत्रकारांच्या भूमिकेतून इथे वाचकांच्या भेटीला येतात.

पत्रकार वृत्तपत्रासाठी काम करीत असताना तो समूह त्याच्या पाठीशी पाठबळ देण्यासाठी कायम ताठपणे उभा असतोच असे नाही. अशावेळी पत्रकार एकटा पडतो. वृत्तपत्राचा जीव वृत्ताशी जोडलेला असला तरी तो जाहिरातींच्या सलाईनवर अवलंबून असतो, हे विसरता येत नाही. त्यामुळे जाहिरातींना प्राधान्य पहिले! त्यासाठी पत्रकारांना वेढीला धरले जाते. नेत्यांच्या बातम्या देतानाच त्यांच्याकडून जाहिराती मिळविण्यासाठी पत्रकारांना नाकदुऱ्या काढाव्या लागतात. हे सगळे अनुभव दिनकर घेत या जगतात पत्रकार म्हणून वावरत राहतो. कधी अडचणीत येतो, कधी उद्विग्न होतो. इतरांच्या अनुभवांनी व्यथित होतो. काही तत्त्वे त्याला चुकीची वाटतात. कुठल्याही प्रलोभनाला बळी न पडता स्वतःच्या तत्त्वांना प्राधान्य देतो. आजूबाजूचे जग उघड्या नजरेने पाहतो. त्याच्या जगण्याला एक दुखरी किनार आहे. कुटुंबाच्या व्यथेने अस्वस्थ आहे. ती अस्वस्थता या कथानकाला व्यापून टाकणारी आहे.

अरुण सांधूच्या 'मुंबई दिनांक' आणि 'सिंहासन'ची आठवण करून देणारी ही एक दमदार कादंबरी आहे.

मुखपृष्ठावर धनंजय गोवर्धने यांनी झुंडीच्या मानसशास्त्राची प्रतिमा रंगवलेली आहे. झुंडीत सत्ता असते, अधिकार असतात, बळ असते. त्यांच्या जोरावर काहीही करणे अशक्य नसते. अणकुचीदार भलीमोठी शिंगे आणि अंगी असलेला मस्तवालपणा, पाहताच याची खात्री पटावी. उठावदार आणि आशयसंपन्न असे हे मुखपृष्ठ आहे.

मूल्य ४०० रुपये सवलतीत २५० रुपये

गर्जे मराठी पुस्तके छायाचित्रे

मान्यवरांचे सत्कार

महापौर विश्वनाथ महाडेश्वर

पद्मश्री डॉ. जी.डी. यादव

डॉ. भास्कर थोरात

संदेश साधले

हृणमंतराव गायकवाड

शैलेश गानू

अनुवादकांचे आणि पुस्तकनिर्मिती सत्कार

अनुवादिका मेधा आलकरी

अनुवादक जी.बी. देशमुख

इंडिया प्रिंटिंग वर्क्सचे आनंद लिमये

निलेश जाधव

चांगदेव काले

सलील वाघमारे

निवेदिका अस्मिता पांडे

गर्जे मराठी पुस्तके छायाचित्रे

सुनीता गानू आणि आनंद गानू लिखित 'गर्जे मराठी इंग्रजी भाग २' आणि 'गर्जे मराठी भाग १ मराठी अनुवाद' या पुस्तकप्रकाशनसमयी धनंजय गांगुल, जी.वी. देशमुख, विश्वजित क्षीरसागर, प्रशांत रानडे, डॉ. उर्मिला दिवेकर, डॉ. पराग हवालदार, लेखक द्रव्य सुनीता गानू, आनंद गानू, पर्सिस्टंट सिस्टिमचे संस्थापक-अध्यक्ष आणि व्यवस्थापकीय संचालक डॉ. आनंद देशपांडे, पद्मश्री डॉ. डी.वाय. पाटील, नरेंद्र काळे, डॉ. श्रीकांत माने, डॉ. शाम नवाथे, डॉ. आदिती कान्हेरे, डॉ अजित रानडे, प्रज्ञा पुणेकर, मेधा आलकरी, सुदेश हिंगलासपूरकर आणि प्रभाकर भिडे

पर्सिस्टंट सिस्टिमचे संस्थापक डॉ. आनंद देशपांडे

पद्मश्री डॉ. डी. वाय. पाटील

लेखकद्रव्य आनंद गानू आणि सुनीता गानू

पुस्तकातील सहभागी मान्यवर

डॉ. श्रीकांत माने
नरेंद्र काळे
डॉ. पराग हवालदार
डॉ. शाम नवाथे
विश्वजित क्षीरसागर
डॉ. अजित रानडे
प्रशांत रानडे
प्रज्ञा पुणेकर
डॉ. उर्मिला दिवेकर
डॉ. आदिती कान्हेरे

मुद्रक, प्रकाशक, संपादक : सुदेश राजाराम हिंगलासपूरकर यांनी ग्रंथाली विश्वस्त संस्थेच्या वतीने, 'शब्द रूची' हे मासिक इंडिया प्रिंटिंग वर्क्स, इंडिया प्रिंटिंग हाऊस, ४२, जी.डी. आंबेकर मार्ग, वडाळा, मुंबई ४०००३१ येथे छापून ग्रंथाली विश्वस्त संस्थांच्या वतीने, वुलन मिल म्युनिसिपल स्कूल, खोली नं. ९, तळमजला, जे. के. सावंत मार्ग, यशवंत नाट्यमंदिराशेजारी, माटुंगा (प), मुंबई ४०००१६ येथे प्रकाशित केले.